

Н. О. Турганбаев

**Кыргыз жана өзбек
тилдериндеги имитативдердин
фоносемантикасы**

Ош – 2013

УДК 80/81
ББК 81.2
Т 87

Илимий редакторлор:

филология илимдеринин доктору, проф.
Жусупакматов У.
филология илимдеринин кандидаты, проф. Нуруев Т.

Рецензенттер:

филология илимдеринин доктору, проф. Зулпукаров К.
филология илимдеринин доктору, проф. Бердалиев А.

Турганбаев Н.
Т 87 Кыргыз жана өзбек тилдериндеги имитативдердин
фоносемантикасы. – Ош: 2009. – 88 бет.

ISBN 978-9967-03-807-3

Бул окуу куралында кыргыз жана өзбек тилдериндеги тууранды сөздөрдүн фонетикалык, лексикалык грамматикалык системасындагы окшош жана айырмалуу жактары кеңири талдоого алынат.

Эмгек жогорку, орто окуу жайларынын студенттерине, мектеп окуучуларына, тилчи мугалимдерге жана жалпы эле тил илимине кызыккан окурмандарга араналат.

Т 4602000000-12

УДК 80/81

ББК 81.2

ISBN 978-9967-03-807-3

© Турганбаев Н., 2012

К и р и ш ү ү

Түрк тилдеринде тууранды сөздөрдүн изилдениши өзүнчө узак тарыхка ээ. Н.И.Ашмарин, Н.А.Баскаков, Н.К.Дмитриев, З.К.Ишмухаммедов, С.Р.Ибраев, М.Худайкулуев, К.Ж.Хусаинов, Ш.Сарыбаев сыяктуу окумуштуулардын түрк тилдеринин айырмаларына тиешелүү тууранды сөздөр жөнүндөгү эмгектери жарык көргөн¹.

Кыргыз тил илиминде тууранды сөздөр С.Кудайбергенов тарабынан кеңири изилдеген. Анын 1957-жылы «Подражательное слова в киргизском языке», 1981-жылы «Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер» аттуу китептери басмадан чыккан. Экинчи китебине «Кыргыз жана монгол тилдеринде параллель учурай турган жана тууранды сөздөрдүн негизинде пайда болгон этиштердин кыскача сөздүгү» тиркелген, 1987-жылы Кыргызстандын «Илим» басмасы тарабынан кыргыз тилинин фонетикасы жана морфологиясы жарык көрөт. Ал «Грамматика кыргызского литературного языка» (Ч.И. Фонетика и морфология) деп аталат. Бул китепке да С.Кудайбергенов тарабынан жазылган «Подражательные слова в киргизском языке» аттуу эмгеги туурасында маалымат киргизилген.

Өзбек тилиндеги тууранды сөздөр Р. Коңгуров тарабынан изилденген. 1966-жылы окумуштуунун «Изобразительные слова в узбекском языке» монографиясы жарык көргөн. Анда тууранды сөздөрдү өзүнчө бир топ катары кароодо, ар түрдүүчө пикирлер киргизилген. Р.Коңгуров изилденип жаткан көрүнүштү

¹ Ашмарин Н.И. Основы чувашской мимологии. – Казань, 1918; Ашмарин Н.И. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке. – Казань, 1928; Дмитриев Н.К. К изучению тюркской мимологии. // Строй тюркских языков, - М., 1962; Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т.П. – М., 1952; Ишмухамедов З.К. Звуко подражательные слова башкирского языка, АКД. Уфа, 1970; Ибраев С.Р. Фонетические особенности подражательных слов казакского языка, АКД, - Алма-Ата, 1971; Сарыбаев Ш. Эликтоуш сөздөр. –Алматы, 1982; Худайкулуев М. Подражательные слова в туркменском языке, АКД. – Л, 1959; Хусаинов К.Ш. Звукообразовательность в казахском языке. Алматы, 1988. ж.б.

таклидий сөздөр деп да, тасвирий сөздөр деп да айта берген. Тууранды сөздөрдүн табияттагы добуштарга дал келбестигин, ар бир тилде ар түрдүү добуш комплекстерине ээ болушун туура айырмалайт. Тууранды сөздөрдү лингвистикалык изилдене турган бирдик – сөз маанисиндеги өзгөчөлүктөрүн эске алган. Ал тууранды сөздөрдүн конверцияга (субстантивация) активдүү кабылышын туура белгилеп, жана андан кийин алар белгилүү түшүнүктөрдү билдирерин айтат.

Бул изилдөөнүн негизин фоносемантика идеясы түзөт. Бу теорияга көптөгөн лингвистикалык эмгектер арналган (А.М.Газов-Гинзберг, Г.Е.Корнилов, К.Ш.Хусаинов, С.В.Воронин, ж.б.). Муну менен катар тил илиминде тыбыштык символизм түшүнүгү колдонулуп жүрөт. (Э.Сепир, О.Есперсен, А.К.Тейлор, В.В.Левицкий, Г.Х.Койбаева, Е.Х.Гуджаева ж.б.). Ошондой эле, фоносемантикалуу сөздөрдү **мимемалар, имитативдер** деп да атап жүрүшөт (Н.И.Ашмарин, Г.Е.Корнилов, Н.А.Баскаков, В.М.Васильев). Мунун негизинде имитативдердин теориясын түзүүгө аракеттер жүргүзүлгөн. Булардан тышкары биз тандап алган лексикалык каржаттарды мимео-сүрөттөөчү сөздөр деп атоого болору белгилүү (В.И.Абаев, Д.В.Бубрин ж.б.). Мындан башка аларды мүнөздөөдө тыбыштык сүрөттөө түшүнүгү да (звукоизобразительность) колдонулуп жүрөт (К.Ш.Хусаинов, М.Х.Жубанова ж.б.). Аталган идеяларды конкреттүү изилдөө аркылуу өнүктүрүүгө мүмкүн. (Караңыз: Абаев В.И., 1956, 410-417; А.М.Газов-Гинзберг, 1965, 4-12; Воронин С.В., 1982, 13-22; Хусаинов К.Ш., Жубанова М.Х., 1998, 6-57; Кудайбергенев С., 1957, 5-11; Койбаева Т.Х., 1987, 3-4, 7-8 ж.б.). Ошентип, кыргыз тил илиминдеги тууранды сөздөр катары белгилүү болгон лексика-грамматикалык топту биз фоносемантикалык өңүттө изилдөөнү чечтик.

Тууранды сөздөрдүн жалпы белгилери, түзүлүшү, негизги түрлөрү, семантикалык табияты түркологияда

жалпы жолунан аныкталган (Н.И.Ашмарин, Н.К.Дмитриев, Н.А.Баскаков, С.Кудайбергенов, С.К.Ишмухаметов, П.А.Слепцов ж.б.).

Түрк тилдеринде тууранды сөздөр эки топко, тактап айтканда, 1)табыш тууранды сөздөр (звукоподражательные слова) жана 2)элес тууранды сөздөр (образоподражательные слова) деп бөлүнүп изилденип жүрөт. Биз бул темага кайрылганыбыздын бир себеби – бизге белгилүү изилдөөлөрдө тууранды сөздөрдүн үчүнчү катмары каралбай жүрөт. Бул топту **сезим** тууранды сөздөр түзөт.

Бул теманы тандоонун дагы бир мотиви бар: түркологияда фоносемантикалык жана тыбыштык-символдук теория чектүү колдонулуп, кыргыз лингвистикасында ага тиешелүү жоболор жана методдор колдонбой келүүдө. Биздин оюбузча, тууранды сөздөрдү фоносемантикалык өңүттө иликтөө да өз жемишин берери шексиз.

Кыргыз тилин бөтөн аудиторияда окутууда бир кыйла кыйынчылыктарды тууранды сөздөр туудурат. Өзбек мектебинин окуучулары кыргызча тууранды сөздөрдү оңойлук менен өздөштүрө албайт. Бул лексика-грамматикалык топту түзүүчү сөздөрдүн фоносемантикасы өзбек окуучуларынын менталдык дүйнөсүнө жат келип, өзгөчө оорчулуктарды жаратат. Кыргыз ой тутумундагы образ өзбекче башкача, башка каражаттар аркылуу берилет. Алардын аң-сезиминде бул сөздөр так, даана, эмоционалдуу маанини ача албай калат (кээ бир табыш тууранды сөздөрдү эске албаганда). Ошондуктан кыргыз жана өзбек тилдериндеги тууранды сөздөрдү салыштырып изилдөө тилди бөтөн улуттун өкүлдөрүнө үйрөтүү зарылчылдыгы менен да шартталып турат.

БИРИНЧИ ГЛАВА

Видеомимемалардын негизги касиеттери

Бул топтогу тууранды сөздөр көрүү сезимине байланышып, кыймылдын же жарыктын, кандайдыр бир көрүнүштүн элесин туюнтат. Мисалы: **дардаң-дардаң** (толук, семиз адамдын кыймылы), **жарк-журк** (чагылгандын түшүшүндөгү элести), **лып** (тез болгон кыймылдын элесин), **жалт** (күтүүсүздөн дароо бурулгандагы же жарыктын жалт-жалт деп чагылышындагы көрүнүштү) билдирет.

1-§. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги видеомимемалардын идеофонетикалык өзгөчөлүктөрү

Салыштырылып жаткан тилдердеги элес тууранды сөздөрдүн тутумундагы тыбыштык жактан болгон айкаш башка сөз төркүмдөрүнө таандык болгон сөздөрдүн айкашынан бир аз өзгөчөлөнөт. Эки тилде тең үндүү тыбыштар өзүнчө, үнсүз тыбыштар өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ. Ошондой өзгөчөлүктөрүнө карай төмөндөгүдөй кылып бөлүштүрүү максатка ылайыктуу болот.

1.1. Видеомимемалардын тутумунда келген үндүү тыбыштардагы бөтөнчөлүктөр.

Кыргыз тили менен өзбек тили бир топтогу тилдерге кошулганы менен, экөөнүн ортосунда фонетикалык жактан болгон бир топ айырмачылыктарды көрүүгө болот. Кыргыз тилинде сөздүн тутумунда келген үндүү тыбыштар айрым түрк тилдеринен өзгөчөлөнүп (анын ичинде өзбек тилинен да), сөздүн тутумунда белгилүү тартип боюнча келип, үндүүлөрдүн үндөштүк тартибине (сингармонизм законуна) өзбек тилине караганда көбүрөөк, тактап айтканда, тил күүсү боюнча да, эрин күүсү боюнча да баш иет. Кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн үндөштүк (сингармонизм) закону толук жана толук эмес тартипте, башкача

айтканда, тил күүсүнө карай жана эрин күүсүнө карай жүрсө, өзбек тилиндеги үндүүлөрдүн үндөштүк закону тил күүсүнө карай ээрчишип келет да, эрин күүсүнө карай дээрлик ээрчишпейт¹. Мисалы, кыргыз тилиндеги **атамдын, тоолук, элибиздеги, үндөшүү** деген сөздөрдө толук үндөшүү жүрсө, **тууранды, элдешүү, кунап** деген сыяктуу сөздөрдө толук эмес үндөшүү жүрдү. Ал эми өзбек тилиндеги **келамиз, кышлар, темирчилик, буклаш** деген сөздөрдө тилдин күүсүнө карай үндөшүү жүрдү да, эрин күүсүнө карай үндөшпөстөн эринчил үндүүлөр менен эринсиз үндүүлөр аралашып келе берди. Ушундай эле көрүнүш элес тууранды сөздөргө да таандык. Мисалы, кыргыз тилиндеги **балпаң-балпаң, тейтең-тейтең, үлүң-үлүң, аңыраң-аңыраң** деген элес тууранды сөздөрдө толук үндөшүү жүрсө, **бураң-бураң, бултак-бултак, буйтаң-буйтаң, булаң (элең-булаң)** деген сыяктуу элес тууранды сөздөрдө толук эмес үндөшүү жүрдү. Ал эми үндөшүү закону бузулган же сакталбай калган сөздөр кыргыз тилинде башка сөз төркүмүндө кеңири жолукканы менен тууранды сөз төркүмүнөн элес тууранды сөздөрдүн тутумунда жолукпайт. Анткени тууранды сөздөр түрк тилдеринин ичинен дээрлик кыргыз тилине көп мүнөздүү. Демек, кыргыз тилинин төл сөздөрүндө үндүүлөрдүн үндөштүк закону бузулган учур кездешпейт. А өзбек тилиндеги элес тууранды сөздөрдө үндүүлөрдүн үндөштүк закону (албетте, тил күүсүнө карай да) бузулуп, же сакталбай деле колдонула берет: **жилпанг-жилпанг, ликанг-ликанг, албир-шалбир**, ж.б. Өзбек тилиндеги сингармонизм законунун мындай абалда болушу ага перси-тажик тилдеринин күчтүү таасиринин тийиши менен түшүндүрүлөт.

Үндүүлөрдүн үндөштүк законуна ылайык кыргыз тилинде айрым үндүү тыбыштар тил күүсү боюнча

¹ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М. я.б. Ҳозирғи ўзбек адабий тили. 1 қисм. –Тошкент, 1980,72б.

үндөшүп, ордуларын өзгөртүп келе берет. Ал учурда эки варианты тең колдонулат, ал эми лексикалык мааниси бир эле түшүнүктү берет.

Мисалы: **апсаң-апсаң**, || **апсың-апсын**, **балчаң-балчаң** || **балчың-балчың**, **бөкчөң-бөкчөң** || **бөкчүң-бөкчүң**, **жалпаң-жалпаң** || **жалпың-жалпың**, **тартаң-тартаң** || **тыртаң-тыртаң** ж.б.

Мисалдагы элес тууранды сөздөр үндөшүүнүн тартиби боюнча толук сингармонизмди сактап, **а** менен **ы** үндүүсү, **ы** менен **а** үндүүсү жана **ө** менен **ү** үндүүсү, **ү** менен **ө** үндүүсү үндөштү.

Мындан сырткары кыргыз тилиндеги элес тууранды сөздөр, дээрлик кыска үндүүлөрдүн бардыгы менен баштала берет: **апсаң-апсаң**, **ийрең-ийрең**, **олоң-олоң**, **өпөң-өпөң**, **ункун-ункун**, **үлп**, **ыржаң-ыржаң**, **эмшең-эмшең** ж.б. Бирок үндүү тыбыштар элес тууранды сөздөрдүн аягында келбейт. Анткени элес тууранды сөздөр дээрлик мурунчул **ң** жана каткалаң **к** үнсүз тыбыштары менен гана аяктайт. Ал эми табыш тууранды сөздөр кош сөз түрүндө келгенде, биринчи компонентиндеги сөздүн аягына үндүүлөрдүн үндөштүк законуна ылайык бир үндүү тыбыш кошулуп калат: **тарса-турс**, **така-тук**, **карса –курс**, **чака-чук** ж.б. Ушундай эле көрүнүштү өзбек тилиндеги табыш тууранды сөздөрдөн да көрүүгө болот: **шарака-шурук**, **така-тук**, **гурса-гурс** ж.б. Табыш тууранды сөздөрдөгү үн процесси узакка созулган учурда, кош сөз түрүндө келген табыш тууранды сөздөрдүн биринчи компонентине **а** үндүүсү жалганат. Салыштырыңыз: **тарс-турс-тарса-турс**.

Ошондой эле, кыргыз жана өзбек тилдериндеги элес тууранды сөздөр кош сөз түрүндө келгенде, биринчи компоненттеги элес тууранды сөздөр менен экинчи компоненттеги элес тууранды сөздөрдүн тутумундагы үндүү тыбыштар төмөндөгүдөй тартипте алмашып келет.

Кыргыз тилинде: **а – у: жарк журк, шалак-шулук, далак-дулук; а – ы: жалт=жылт, балтаң-былтың; а – о: дардаң-дордоң, калдаң-колдоң, о – у: долдоң-дулдоң, колжоң-**

кулжун, ө - ү: өнжөн-үнжүн, көлтөн - күлтүн, а – у: – ы: жалт-жулт-жылт, о – е: кодон-кеден, ж.б.

Өзбек тилинде: **а –у: шап-шуп, жаранг-журунг, я – ю: ялт-юлт, ярк-юрк ж.б.**

Мындан сырткары элес тууранды сөздөрдүн тутумундагы үндүү тыбыштарга мүнөздүү болгон редукция кубулушу да учурайт. Тактап айтканда, кууш үндүүлөрдүн айрым учурларда алсызданып, угулуп-угулбай айтылган учурлары болот. Мисалы: **жумуру, арстан, укурук, коңшу** деген сыяктуу сөздөрдөгү ортоңку муундагы кууш үндүүлөр айтылган учурда баарында түшүп же алсызданып айтылса, жазылышында орфографиянын

законуна ылайык айрымдары такыр эле түшүп калып жазылган. Бул көрүнүштү айрым Кадырова өңдүү окумуштуулар кыргыз тилиндеги **басымсыз үндүүлөр** деген термин менен атап түшүндүрүшөт¹. Ушундай эле көрүнүш кыргыз тилинин да, өзбек тилинин да элес тууранды сөздөрүнүн тутумунда жолугат.

Кыргыз тилинде: **күрпөн-күрпөн, купшун-купшун, бүкүрөн-бүкүрөн, сетирен-сетирен, кыдың-кыдың, тыртаң-тыртаң, жыртаң-жыртаң, тиртең-тиртең ж.б.**

Өзбек тилинде: **пилдир-пилдир, килпанг-килпанг, ликанг-ликанг, жилпанг-жилпанг ж.б.**

Башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон сөздөрдөн кескин айырмаланган элес тууранды сөздүн дагы бир өзгөчөлүгү, элес тууранды сөздөрдүн тутумунда созулма үндүүлөр кем катышат. Өзбек тилиндеги тууралып жаткан үндүн уланып жаткандыгын билдирүү максатында табыш тууранды сөздүн тутумундагы үндүү созулуп айтылат. Бул көбүнчө сөздүн ортосунда жана акырында жолугат. Мисалы: **гаак-гаак, мо-о-о, ба-а-а**. Бирок бул үндүүлөрдү кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр менен бирдей кароого болбойт жана созулма үндүүлөр деп эсептөөгө мүмкүн эмес. Жөн гана ойду так, даана берүү жана экспрессивдик боек берүү максатында колдонулган деп түшүнүү зарыл.

Табыш тууранды сөздөрдүн сырдык сөздөрдөн айырмаланышы тууралуу да жогоруда айтылган эле. Сырдык сөз – бул жагдайлык көрүнүш. Аларды сөздүктөрдө өз алдынча

1. Кадырова Ч. «Эл агартуу» № 5, 1986.

лексикалык тилдик бирдик катары каттоого болбойт. Сырдык сөздөрдөн айырмаланып, табыш тууранды сөздөр өз алдынча лексикалык бирдикке өтө алат жана алар сөздүктөрдө катталат.

Эки тилде тең эле видеомимемалардын тутумунда бардык үндүүлөр (албетте, созулма үндүүлөр эмес) активдүү катышат. Бирок тутумунда кең үндүү катышкан элес тууранды сөз менен кууш үндүүлөр катышкан элес тууранды сөздөрдүн ортосунда айрым бир маанилик жактан болгон антонимдик оттенкторду байкоого болот. Бул бөтөнчөлүк кыргыз тилиндеги элес тууранды сөздөрдөн көбүрөөк байкалат.

Салыштырыңыз: **балпаң-балпаң, = быйтың-быйтың, колдон-колдон = кыдың-кыдың, жалжаң-жалжаң = жүлжүң-жүлжүң, майпаң-майпаң = муйтуң-муйтуң, тайтаң-тайтаң = тыйтың-тыйтың, чандаң-чандаң = чындың-чындың ж.б.**

Мисалдардан байкалып тургандай, кең үндүү тыбыштар катышкан элес тууранды сөздөр да, кууш үндүү тыбыштар катышкан элес тууранды сөздөр да дээрлик адамдын сырткы келбетине, жүрүм-турумуна карата колдонулган элес тууранды сөздөр болду. Экөөнүн ортосундагы биз байкаган өзгөчөлүк, кең үндүү тыбыш катышкан элес тууранды сөздөр, негизинен семиз, алибетүү, толмоч, зор мүчөлүү, бакыбат денелүү адамдардын сырткы көрүнүшүн, кыймыл-аракетин, жүрүм-турумун элестетип көрсөтсө, кууш үндүү тыбыш катышкан элес тууранды сөздөрдөгү өзгөчөлүк, тескерисинче, арык адамдардын сырткы көрүнүшүнө же кулк мүнөзүнүн жагымсыз учурларына же жаш балдардын сырткы келбетине, жүрүм-турумуна карата колдонулгандыгы болду. Демек, үндүү тыбыштардын да сөздүн модалдык-прагматикалык маанисине кайсыл бир деңгээлде таасири тиерин айтып өтүү зарыл. Тактап айтканда, кең үндүү тыбыш катышкан элес тууранды сөздөр менен кууш үндүү тыбыш катышкан элес тууранды сөздөр антонимдик маанидеги элес тууранды сөздөрдү жасап каларын байкадык. Бул жерде лексика-денетативдик эмес, а антонимикалык катыш модалдык-прагматикалык маанилердин ортосунда пайда болот.

Лаулдаган, шаулдаган, ж.б. деген элес тууранды сөздөрдүн тутумунда кездешкен учурлар бир топ.

1.2. Видеомимемалардын тутумунда келген идеофонемалардагы бөтөнчөлүктөр

Кыргыз тилинин да, өзбек тилинин да кеп тизмегиндеги тыбыштардын айкашуусунда тыбыштар түрдүү өзгөчөлүктөргө учурайт. Айрымдары кыска айтылса, айрымдары созулуп айтылат, айрым тыбыштар түшүп калып айтылса, айрым бир тыбыштар кошулуп айтылат, айрым бир тыбыштар биринин таасиринен улам окшошуп айтылса, айрымдары окшошпой айтылат. Мына ушундай көрүнүштөрдү тыбыштардын комбинатордук жана позициялык өзгөрүүлөрү дейт. Комбинатордук жана позициялык өзгөрүүлөр тууранды сөздөрдүн ичинде да жүрөрү бышык. Аларга кыргыз жана өзбек тилдериндеги тууранды сөздөрдүн тутумунда жүргөн ассимиляция, диссимиляция, аккомодация жана тыбыштардын орун алмашуу кубулуштарын кошууга болот.

Тууранды сөздөрдөн эки тилде тең башка сөз түркүмдөрү, тактап айтканда, зат атооч, сын атооч жана элестүү этиштер жасалат. Мына ошол бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмү жасалып жаткан учурда, жогоркудай фонетикалык кубулуштар жүрөт. Мисалы, кыргыз тилиндеги элес тууранды сөздөн төмөндөгүдөй тартипте башка сөз түркүмдөрү жасалат жана аккомодация (ыңгайлашуу) кубулушу жүрөт:

**жалт+ыр=жалтыр+a=жалтыра+k=жалтырак+ы=жалтырагы
мөлт+ыр=мөлтүр+a=мөлтүрө+k=мөлтүрөк+ы=мөлтүрөгү.**

Алгач элес тууранды сөздөн элестүү этиш, андан сын атооч жана сын атоочко таандык мүчөнү жалгоодо акыркы каткалаң **к** тыбышы интервокалдык абалда калгандыктан, жумшак түгөйү **г** тыбышына өтүп зат атооч жасалды, башкача айтканда, аккомодация кубулушу жүрдү. Ал эми төмөндөгү элес тууранды сөздөрдө диссимиляция кубулушу жүрөт: **жал + пай = жалпай, шал + пай = шалпай, шөл + пөй = шөлпөй** ж.б. Бирок мындай көрүнүштөр өтө сейрек кездешет. Ошондой эле, кыргыз тилиндеги айрым элестүү этиштерден сын атооч сөздөр жасалып жаткан учурда үнсүз тыбыштардын түшүп калган учурун да көрүүгө болот:

Кетире + гай = кетире(й)кей = кетирекей, бөкчө + гай = бөкчө(й)гөй = бөкчөгөй, шоңшо + гай = шоңшо(й)гой = шоңшогой, таңыра + гай = таңыра(й)кай = таңыракай, сексе

+ гай = сексе(й) = сексегей, аныра + гай = аныра(й)гай = аныракай ж.б.

Ошондой эле, элес тууранды сөздөрдүн аягы жарылма үнсүздөр менен аяктаса, элестин же көрүнүштүн кескиндинин же өтө кыска убакытта болуп өткөндүгүн билдирет: **жылт, жалт, булт, селт, кылак, шап, жарк, үлп, сорок, бултак**, ж.б. Эгер ушул эле элес тууранды сөздөр редупликациялык жол менен берилип калса, анда кыймыл –аракеттин же көрүнүштүн элеси бир ыргак менен ритмдүү түрдө кайталанып турарын байкоого болот: **жылт-жылт, жалт-жалт, жарк-жарк, үлп-үлп, бултак-бултак, сорок-сорок, булт-булт** ж.б. Ушундай эле көрүнүштү өзбек тилиндеги тууранды сөздөрдүн тутумунан да көрүүгө болот: **милт, дик, ял, ялт, ярк, лик, лук, селк, жилпанг** ж.б. Бул учурда элестин кокустан гана күтүүсүздөн бир жолу болгондугун байкасак, **милт-милт, дик-дик, ял-ял, ялт-ялт, ярк-ярк, лик-лик, лук-лук, селк-селк, жилпанг-жилпанг** деген учурда жогорку элестин бир жолу эмес, кайрадан бир калыпта кайталанып тургандыгын билүүгө болот.

Элестүү сөздөр лексикалык катмардын байыркыларынан болгондуктан, аларда эски кубулуштар көп сакталып калган. Буга далил катары кыргыз тилиндеги да, өзбек тилиндеги да тууранды сөздөрдүн тутумундагы айрым үндүү жана үнсүз тыбыштардын алмашып кеткендигин айта кетүүбүз зарыл. Тыбыштардын мындай өзгөрүлүп, тактап айтканда, алмашып кетүүсү, тарыхый жактан алып караганда, албетте, өзүнчө чоң жооптуу маселе. Бирок ошентсе да, элестүү сөздөргө жана аларды уюштуруучу мүчөлөргө байланыштуу тыбыштардын ички алмашууларынан айрымдарын мисалга келтире кетүү максатка ылайыктуу. Ички алмашууларды эки багытта кароо керек.

1) Элестүү сөздөрдүн ушул мезгилдеги өлүү уңгулары тарыхый жактан кээ бир үнсүз тыбыштардын алмашуусунан улам пайда болгон. Ошондуктан, алардын сырткы түрү өзгөргөнү менен ички семантикасында анча деле өзгөрүү болбойт.

Мисалы: л - р: кол-|| кор - **колтой-коркой**, дал-|| дар - **далдай-дардай**, бөл-|| бөр - **бөлпөй-бөрпөй**, бол-|| бор - **болчой-борчой**, бал-|| бар - **балкай-барсай** ж.б.

Тарыхый жактан алып карганда, **л, р** тыбыштары алгачкы мезгилде көптүктү көрсөткөн мүчөлөр болгон. Алардын ар бири сөздүн аягындагы тыбышка карата жалганган. Түрк тилдеринде бул эки тыбыштын (л, р) биригишинен көптүктү билдирген –лар мүчөсү келип чыкканы маалым¹.

2) Элестүү этиштерди жасоочу мүчөлөр деле мурда көп болгон эмес, алардын бир тобу тыбыштардын ички алмашууларынын негизинде көбөйгөн. Ошондой эле, сөзгө жалганганда да, маани жагынан анча деле өзгөрүлгөн эмес. Мындай типтеги тыбыштык алмашуулардан төмөндөгүлөрдү көрсөтүүгө болот:

т-ч: -тай || -чай– **бултуй–булчуй, балтай–балчай, көлтөй–көлчөй, колтой–колчой; т-с:** -той || -сой, **болтой–борсой, бөлтөй–бөрсөй, былтый–бырсый; с-ж:** -сүй || -жүй, **күрсүй–күржүй, бурсүй–буржуй, корсуй–куржуй** ж.б.

Мындан сырткары, элес тууранды сөздөр кош сөз түрүндө келгенде, эки тилде тең бирдей көрүнүшкө ээ болот. Тактап айтканда, биринчи компонентиндеги сөздүн башындагы үнсүз экөө эки башка үнсүздөн туруп калат.

Кыргыз тилиндеги элес тууранды сөздөр: **д-с:** (далбаң-салбаң, дөмпөң-сөмпөң, доңкоң-сонкоң), **б-м:** (**бөкчөн-мөкчөн, бытын-мытың, быйрың-мыйрың**), **м-с:** (**муйруң-суйруң, мылжың-сылжың**), **к-м:** (**куйруң-муйруң, койкоң-мойкоң, кыйтын-мыйтын**), **ч-м:** (**чуйруң-муйруң, чакчан-макчан**), **т-м:** (**тойтоң-мойтоң, туйтуң-муйтуң**), **б-с:** (**бырбың-сырбың**) ж.б.

Ошондой эле, айрым кош сөз түрүндөгү элес тууранды сөздүн биринчи компоненти үндүү тыбыш менен башталса, экинчи компоненти үнсүз тыбыш менен башталып калганын көрүүгө болот: **а-д:** (**албаң-далбаң, алак-далак**), **а-ш:** (**алак-шалак**), **а-т:** (**арбаң-гарбан**), **а-с:** (**албаң-салбаң**), **о-с:** (**олбоң-солбоң**), **э-с:** (**эрбең-сербең**), **э-т:** (**эпең-тепең**) **ө-с:** (**өпөң-сөпөң**) ж.б.

Ушундай эле көрүнүштөр өзбек тилиндеги элес тууранды сөздөрдө да кезигет: **в-ш:** (**вагир-шагир**), **г-в:** (**гур-вор**), **п-г:**

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. -М.,-Л. 1960

(пик-гик), т-ч: (тап-чып), ч-п: (чирс-пирс), в-с: (воланг-саланг), х-м: (ханг-манг), г-ш: (гувир-шувур) ж.б.

Ал эми биринчи компоненти үндүү тыбыш менен башталып, экинчи компоненти үнсүз тыбыш менен башталган элес тууранды сөздөргө төмөндөгүлөрдү кошууга болот: а-ж: (аланг-жаланг), а-т: (апил-тапил), а-ш: (апир-шапир), и-ш: (ивир-шивир) ж.б.

Кыргыз тилиндеги элес тууранды сөздөрдүн **в, ф, х, ц, щ**, сыяктуу өздөштүрүлгөн фонемалар менен жана төл фонема болуп эсептелген **г, р, н, й** фонемалар менен башталганы жок, калган фонемалардын дээрлик баары менен башталган элес тууранды сөздөр толтура. Мисалы: **бөйпөн, дагдаң, жарк-журк, зонкоң, койкоң, лок-лок, мөлт-мөлт, палпаң (балпаң менен бирдей), сорок-сорок, телпен, чолтоң, шалпаң** ж.б.

Ал эми өзбек тилинде кыргыз тилинен айырмаланып, тууранды сөздөрдө **в, г, х, й** үнсүздөрү да катышып калган учурлары бир топ:

Вов-вов, вак-вак, ванг-ванг, зув-зув, варак-варак, гув-гув, гарк-гурк, гурса-гурс, гув-гув, гур-вор, ху-гу, ялт-ялт, [улт-□□□□] хунг-хунг ж.б. Бирок өзбек тилиндеги тууранды сөздөрдүн тутумунда катышкан **в** тыбышын кыргыз тилиндеги **в** тыбышы менен бирдей карабаш керек. Тактап айтканда, бул тыбыш кыргыз тилиндеги эрин-тишчил **в** тыбышы эмес. Өзбек тилинде бул эрин-эринчил **в** тыбышы болуп эсептелет. Мындай тыбыш кыргыз тилиндеги интервокалдык абалда келген **б** тыбышынын орфоэпиясында айтылат. Мисалы: **ооба, табак, тооба, кабык, жабык, кебек, көбүк** деген ж.б. сөздөрдө.

Өзбек тилинин төл фонемасы болуп эсептелген **н** фонемасы да тууранды сөздөрдүн башында дээрлик келбейт.

1.3. Видеомимемалардагы идеофонемалардын алмашуусу

Алтай уясынын башка топтору сыяктуу эле монгол тили да типологиялык (морфологиялык) жагынан агглютинативдик (жалганма) түзүлүшкө киргени менен, ал тилде (монгол тилинде) фузия² кубулушу менен катар эле флексия³ кубулушу

² Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М., 1966, ст.505.

³ Аталган эмгек, 493-б.

да жашагандыгын Т.А.Бертагаев өндүү окумуштуулар атайын изилдеген⁴.

Фузия кубулушу агглютинативдик (жалганма) тилдерге таандык көрүнүш. Тагыраак айтканда, бул кубулушта флексия кубулушунан өзгөчөлөнүп унгудан кийин бир гана грамматикалык мааниге ээ болгон түрдүү варианттагы мүчөлөр жалганып келе берет.

Мисалы: **кабатташкандардын** деген сөздөгү морфемалардын (аффикстердин) унгудан кийин **кабат+ла+ыш+ган+лар+нын** түрүндө келиши.

Флексия - бул бир сөз ичиндеги грамматикалык маанинин морфемалардын жалганышы менен өзгөрүп кетиши. Тактап айтканда, флексия кубулушу флективдүү (өзгөрүлмө) тилдерде көп учурайт. Ал сырткы жана ички флексия деп эки топко бөлүнөт. Ички флексия унгунын ичинде боло турган көрүнүш, башкача айтканда, түрдүү даражада грамматикалык мааниге ээ болгон тыбыштардын орун алмашуусу (чередование). Мисалы, орус тилиндеги бир эле «друг» деген сөздүн друг, друз, друж болуп унгунын аягындагы тыбыштардын мүчөлөрдүн жалганышына карата өзгөрүп турушу ички флексияга мисал боло алат. Ал эми сырткы флексия унгудан кийин уланып келген сөз өзгөртүүчү, форма жасоочу мүчөлөрдүн ичинде жүрө турган грамматикалык кубулуш. Сырткы флексияда бир эле мүчө (аффикс) ыраттуу түрдө бир нече грамматикалык маанини туюнтуп калат. Мисалы: орус тилиндеги **-а -я** мүчөлөрү бир эле учурда сандык (көптүк) маанини да, жөндөмөлүк (родительный) маанини да, роддук маанини да туюнтуп келет (синхронная полисемия: Е.А.Шендельс). Мына ушул көрүнүш сырткы флексияга мисал болуп берет.

Ушундай, тактап айтканда, флексия кубулушуна окшогон көрүнүш кыргыз жана өзбек тилдериндеги тууранды сөздөрдүн тутумунда да кездешет. Бирок бул көрүнүш флективдүү тилдердеги флексия кубулушун толук бойдон чагылдырып бере албайт. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги тууранды сөздөрдүн тутумунда да үндүү тыбыштар алмашып келген учурлар бар. Бул учурда ошол тууранды сөзгө кошумча гана маани кирбесе,

⁴ Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках. –М., 1969, 87-99-б.

сөздүн түпкү мааниси негизинен ошол боюнча калат. Мындай фонетикалык кубулуш салыштырылган эки тилде тең жыш учурап, аларды төмөндөгү тууранды сөздөрдөн көрүүгө болот.

1. Тууранды сөздөрдө бир – эки үндүү тыбыштар алмашат.

А) **а-ы** үндүү тыбыштарынын алмашуусу: **жалт-жылт, жалтылда-жылтылда, жалтыра-жылтыра, шалк-шылк, шалкылда-шылкылда** ж.б.

Б) **а-у-ы** үндүү тыбыштарынын алмашуусу: **жалт-жулт-жылт, калч-кулч-кылч, балч-булч-былч**, ж.б.

В) **а-о** үндүү тыбыштарынын алмашуусу: **каңк-коңк, каңкай-коңкой, даңк-доңк, даңкай-доңкой**, ж.б.

Г) **э-ы** үндүү тыбыштарынын алмашуусу: **тепең-тыпың, тепей-тыпый, тепеңде-тыпында** ж.б.

Д) **о-ө** үндүү тыбыштарынын алмашуусу: **опой-өпөй, опоң-өпөң, опондо-өпөндө** ж.б.

Е) **о-у** үндүү тыбыштарынын алмашуусу: **колжоң-кулжуң, долдоң-дулдун, чолп-чулп, онжоң-унжуң** ж.б.

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги бүт ушундай фонетикалык көрүнүштөр орус тилиндеги флексия тибиндеги фонетикалык көрүнүштөрдөн айырмаланат. Кыргыз жана өзбек тилдеринде сакталбаган флексия кубулушу орус тилинде түрдүү грамматикалык маанилерди аныктап билдиргендиги менен мүнөздөлөт. Кыргыз жана өзбек тилдеринде мындай мүнөздөгү фонетикалык өзгөрүүлөрдүн жардамы менен грамматикалык маани эмес, а өзгөчө модалдык-прагматикалык маанилер билдирилет.

Бул сөздөрдүн түзүлүшү **ж-лт, к-лч, к-нк, д-нк, т-п-ң, т-п-й, п-ң, п-й, к-лж-ң, д-лд-ң, ч-лп** тыбыштык комплекстеринен түзүлдү. **Ж-лт, к-лч, к-нк, д-нк** тыбыштык комплекстерине кең үндүү **а** тыбышы катышканда тууралган элестин күчтүүлүгү, чонураактыгы жана дааналыгы байкалса, ал эми ушул тыбыштык комплекске кууш үндүү **ы** тыбышы катышканда жарыктын же элестин алысыраак, кичине, чакан экендиги байкалат. Ошондой эле (**чаңк-чыңк, тарбаң-тырбың, балтаң-былтың, кайкай-койкой**), **о-у-ы** үндүү тыбыштары катышкан айрым элестүү сөздөрдөн элес жөнүндөгү түшүнүгүбүз алдуу-алсыздыгы, чоң кичинелиги менен айырмаланып турат. Кийинки **т-п-ң, п-ң, к-лж-ң, к-нк** сыяктуу тыбыштык комплекске **о, ө, э**

үндүү тыбыштары айкашып келгенде да, кыймыл-аракет толмоч, көлөмдүү же тескерисинче, жаш балдар тарабынан аткарылып жаткандыгын көрүүгө болот. Мисалы: **тепең-тыпың, колжоң-кулжун, долдоң-дулдун** ж.б. Ушундай бир-эки үндүү тыбыштын алмашуусунан ажырап, башкачараак маани берип калган сөздөр да арбын кездешет. Мисалы: **о-е** үндүү тыбыштарынын алмашуусунан жасалган тууранды сөздөр: **Кодондо-кеденде, кодой-кедей, онураң-эңирең, опоң-эпең** ж.б. **о-у** үндүү тыбыштарынын алмашуусунан жасалган тууранды кош сөздөр: **Толтоң-тултун, долдондо-дулдунда, шоңкой-шункуй, борбоң-бурбуң**, ж.б; **а-о** үндүү тыбыштарынын алмашуусунан жасалган тууранды сөздөр: **дардай-дордой, кампай-компой, далдаң-долдоң, заңкай-зоңкой, тарбаң-торбоң**, ж.б; **о-ө** үндүү тыбыштарынын алмашуусунан жасалган тууранды сөздөр: **долдой-дөлдөй, долдоң-дөлдөң, бойпой-бөйпөй, бойпоң-бөйпөң, болпой-бөлпөй, болпоң-бөлпөң, домпоң-дөмпөң** ж.б.

2.Идеофонемалардын алмашкандыгын элестүү сөздөрдүн унгуларынан дароо эле байкоого болот. Мисалы: **бал-чай, бал-жай, бал-быра, бал-тай, бол-той, бол-жой, бол-бура, бол-кой, бөл-төй, бөл-жөй, бөл-бүрө, бул-чуй, бул-жуй, бул-т-узда, бүл-жүй, бүл-бүрө, бүл-тү-гүй, был-чый, был-жый, был-быра, был-т-ылда** ж.б.

Жогорудагы мисалдардан байкалгандай, үндүү тыбыштардын алмашкандыгы менен алардын кошумча маанилери өзгөрүп турат. Мына ушундай үндүү тыбыштардын алмашуусу бардык эле тууранды сөздөрдө болот десек жаңылышпайбыз. Анткени элестүү сөздөр лексикалык катмардын байыркыларынан болгондуктан, аларда эски кубулуштар сакталып кала берген.

Мындай тыбыштардын алмашып кетүүсү тарыхый жактан алып караганда, албетте, өзүнчө чоң маселе. Бирок ошентсе да тууранды сөздөргө жана аларды уюштуруучу мүчөлөргө байланыштуу үндүү тыбыштардын алмашып кеткен учурларынан айрымдарын мисал келтире кетүү максатка ылайыктуу. Тууранды сөздөрдөгү үндүү тыбыштардын алмашып кетүүсүн эки багытта кароого туура келет. Элес тууранды сөздөрдүн ушул мезгилдеги өлүү унгулары тарыхый

жактан кээ бир үндүү тыбыштардын алмашуусунан улам пайда болгон. Тагыраак айтканда, тууранды сөздөрдүн уңгуларынын жана мүчөлөрүнүн тутумунда үндүү тыбыштардын алмашкандыгына жараша аларды эки топко бөлүп караш керек.

1.Тууранды сөздөрдүн уңгуларындагы үндүү тыбыштардын алмашуусун төмөндөгү элес тууранды сөздөрдөн байкоого болот: **колтон, көлтөн, култуң, күлтүн, кылтың; далдаң, дордон, дерден, дырдың; былк, бүлк, булк, болк, далак–дулак, шалак–шулак, тартаң-туртаң, майрың–мыйрың, калжың–кулжуң, кайкаң-кыйкаң, тайтаң-тыйтаң** ж.б.

2.Элес тууранды сөздөрдү уюштуруучу мүчөлөр мурда анча деле көп болгон эмес, алардын саны үндүү тыбыштардын алмашып кетүүсүнөн да көбөйгөн. Ошондой эле, сөзгө жалганганда да маани жагынан анча деле өзгөрбөйт. Тууранды сөздөрдү уюштурган мүчөлөрдөгү үндүү тыбыштардын алмашуусун төмөндөгү мисалдардан көрүүгө болот: **бул-туң = бул-таң, кыл-тый = кыл-тай, кем-шин = кемшен, жел-бең = желбиң, кой-шоң = койшуң, мой-тоң = мойтуң, той-тоң = тойтуң, кыл-таң = кылтың** ж.б.

Элестүү сөздөрдү уюштуруучу мүчөлөрдүн дагы бир өзгөчөлүгү, элестүү сөздөрдүн көпчүлүгү уяң жана каткалаң үнсүздөр менен аяктагандыктан, аларга сөз жасоочу мүчөлөр тандап жалганат. Ошондой эле, элестүү этиштердин мүчөлөрү үнсүздөрдүн ээрчишип келген тартибине баш ийбейт, тактап айтканда, жумшак үнсүздөр менен аяктаган уңгуга каткалаң үнсүз менен башталган мүчө жалганып келе берет. Мисалы: **жал-пай, шал-пай, кам-пай, тал-пай, күл-түй** ж.б.

Ушул уңгу менен мүчөнүн айкашкан жеринде жумшак, каткалаң үнсүздөрдүн айкалышы да тилибиздин байыркы доорлоруна туура келет. Демек, мындан тууранды сөздөрдүн байыркылыгын байкоого болот.

Элестүү этиштердин аягы дээрлик –й менен аяктайт да, андан кийин жалганган мүчөлөр туюк муун формасындагы – **бай||-бый, - пай|| пый, -дай||дый, -тай||тый, -кай||-кый, -кей||-кий, -жай||-жый, -сай||-сый, -шай||-шый, -чай||-чый, -май||-мый** ж.б. мүчөлөр менен коштолуп келет.

Элестүү сөздөрдүн тарыхына кайрылганда, мүчөнүн башындагы үнсүз тыбыштар уңгуга кошулуп, сиңип кеткен морфема сыяктанат. Бирок тилдин өнүгүү процесси менен уңгунун чегинен чыгып, мүчөнүн чегине өтүп кеткен болуу керек. Анткени **й** тыбышы менен аяктаган элестүү сөздөр кеп тизмегинде дайыма **-й** формасында же **-ң** жана **-к** формаларында жолугат¹. Мисалы: **барбай, барбаң-барбан, барбанда** деген сыяктуу сөздөрдө болгону сырткы формасы гана өзгөргөнү менен, баары бир эле сөз, тактап айтканда, грамматикалык түзүлүштөрүнө байланыштуу бири-биринен кошумча маанилери боюнча гана айырмаланат. Ал турсун, этимологиясы белгисиз (өлүү) уңгулардан жасалган элестүү сөздөрдө да ушундай грамматикалык көрүнүштөр кайталанат². Мисалы: **орсой, орсоң-орсон, орсоңдо** ж.б.

Элестүү сөздөрдүн айрымдарынын этимологиясына кайрылганда, монгол тилиндеги сөздөр менен бирдей мааниге ээ болгон элестүү сөздөрдү көрөбүз. Мисалы, **шал, шалпай, шалпаң-шалпаң, шалпанда, шалбыра** ж.б. Мына ушул элестүү сөздөрдүн уңгусу **шал** кыргыз тилинин төл сөзүндө уңгу түрүндө, тактап айтканда, **шал** формасында кезикпейт, сөзсүз түрдө кошумча элементтер менен колдонулат. Экичиден, бул элестүү сөз кыргыз тилинде элес тууранды сөздүк мааниде да кездешет. Мисалы, коюу суюктуктун үстүнө кандайдыр бир нерсе түшкөн учурда табышты да, элести да билдирген тууранды сөз пайда болот: **былк, былп, шалп, шылп, шалп-шалп** ж.б. Мисалы: ***Былк-былк-былк семиз, кабыргасы жок семиз*** (Табышмак).

Монгол тилинде **шал** баткакты, ылайды же суулуу бир нерсени шалпылдатууну, **шалай**-шалбырап суу болуу дегенди билдирүүнүн өзү эле элестүү жана тууранды сөздөрдүн тектештиги жөнүндө жогоруда айтылган пикирди ырастайт³. Чындыгында, алардын айырмачылыктары менен катар эле көптөгөн окшоштуктары да бар экенин изилдеп окуу, албетте, келечектин иши. Анткени андай окшоштуктар элестүү сөздөр

1. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер. -Фрунзе, 1981, 31-б.

2. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер. -Фрунзе, 1981, 21-б.

3. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер. -Фрунзе, 1981, 47-б.

менен табыш тууранды сөздөрдү лексикалык бир катарга кошууга негиз болуп берери бышык.

Элестүү сөздөрдүн жана элестүү этиштердин жасалуу жолдору монгол тили менен кыргыз тилинде окшош. Негизинен эки тилде тең элестүү сөздөр да, элестүү этиштер да **н** тыбышы менен аяктайт. Бирок муну бир тилден экинчи тилге өткөн деген пикирге келбөө керек. Алар башка эле сөздөрдөн, көбүнчө өлүү уңгулардан жасалып, аягындагы формаларын ажыраткан учурда өз ара тектеш болуп кетет. Мисалы, кыргызча: **делей** – элестүү этиш, **делең** – элес тууранды сөз.

Монголчо: **дэлдий || дэлдэй** – элестүү этиш, **дэлде-н(г) – дэлдэн** – элестүү сөз.

Кыргыз тилинде да, монгол тилинде да элестүү этиш –н формасындагы элестүү сөздөрдөн жасалат. Мисалы, кыргызча: **сексей-сексенде, сербей-сербенде, делдей-делденде** ж.б. Монголчо: **сэгсий-сэгсэгнэ, сэввий-сэввэгнэ, дэлдий-дэлдэгнэ, дэнжий-дэнгэгнэ** ж.б.¹

1.4.Салыштырылган тилдердеги имитативдердин муундук типтери.

Имитативдер кыргыз тилинде да, өзбек тилинде да морфологиялык түзүлүшү боюнча **жөнөкөй** жана **татаал** болуп экиге бөлүнөт.

1.4.1.Жөнөкөй имитативдерди өз ара дагы төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот: а) тубаса имитативдер; б) кошумча структуралык элементке ээ болгон бир муундуу жөнөкөй имитативдер.

1.4.1.1. Тубаса имитативдер.

Тубаса имитативдерге, негизинен, эки тилде тең бир муундуу, тактап айтканда, **CV, VC, CVC, VCC**, типтеги табыш, элес жана сезим тууранды сөздөр кирет. Тубаса тууранды сөздөр жогорудагыдай, дээрлик бир муундуу тууранды сөздөр болот да, алар ачык муундуу да, жабык муундуу да, ошондой эле, туюк муундуу да түрлөргө ээ.

¹ Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер. -Фрунзе, 1981, 47-6.

Ал эми татаал тууранды сөздөр **CVCV, VCVC, CVCVC, VCCVC, CVCCVC, VCVCVC, CVCVCVC** типтеги муундардан турат. Бир муундуу элес тууранды сөздөр дээрлик **CV** типтеги ачык муундан, **CVC, CVCC** типтеги туюк муундан жана **VCC** типтеги жабык муундан турат. Мындай муундук типтеги элес тууранды сөздөрдүн аягында катышкан **к, т, п, ч** жарылма үнсүздөрү күтүүсүздөн өтө тез пайда болгон кыймыл-аракеттин же кубулуштун элесин билдирет.

Мисалы: **бө, ма, шып, леп, жарк, жалп, жалт, жылт, кылт, култ, булт, мөлт, селт, калч, ув, ба, бу, [□□] лип, [□□□] [□□□□] [□□□] [□□□] [□□□□] [□□□□] ж.б.**

Ба – жаңы төрөлгөн баланын ыйлашына карата колдонулган табыш тууранды сөз. Мисалы: **Фермага** яқинлашганда **ба, бу** деган товуш эшитилди ([□□□□□□□□] [□□□□□□□□]).

Шып - көз ачып жумганча болуп өткөн кыймылдын элесин билдирген элес тууранды сөз. Мисалы: *Ал ордуна шып тура калды* (С.Өмүрбаев).

Леп - кыймыл-аракеттин өтө тез жана жеңил болуп өткөндүгүн билдирген элес тууранды сөз. Мисалы: *Кудаяр леп энкейип, жыш чийдин түбүнөн сырттагыларды көрмөк болуп, ...* (Т.Касымбеков).

1.4.1.2. Кошумча структуралык элементке ээ болгон бир муундуу жөнөкөй имитативдер

Кошумча элементке ээ болгон бир муундуу жөнөкөй имитативдерге **CVCC** типтеги табыш, элес жана сезим тууранды сөздөрдү кошууга болот.

Чындыгында, туунду түрдөгү элес тууранды сөздөр эки тилде тең эле, дээрлик редупликациялык жол менен пайда болот, фонетикалык жактан өзгөрүүсүз кайталануу аркылуу жасалат. Айрым учурларда гана биринчи компоненттеги үндүү тыбыштардын ордуна экинчи компонентте башка үндүү тыбыштар келип калат. Бирок бул учурда биринчи компонентте жоон үндүү катышса, экинчи компонентте да сөзсүз түрдө жоон үндүү катышуу менен, сингорманизм закону сакталат. Ал эми берген маанисинде айрым бир айырмачылыктар болуп кала

берет. Мисалы, *жылт-жылт*. Мында алыскы аралыктагы суунун же жалтырак түстөгү заттын күнгө же электр жарыгынын чагылышынан пайда болгон көрүнүшүнүн бир ритм менен болуп жаткандыгын билдирет. Ал эми ушул эле элес тууранды сөздүн биринчи компонентиндеги жоон үндүүнүн (а тыбышынын) ордуна экинчи компонентинде башка үндүү (у тыбышы) келсе, көрүнүш биринчидегидей бир топ убакытка созулуп, кайталанып турбастан, кыска убакыттын ичинде тез болуп өтө турган көрүнүшүн же табышын билдирет. Мисалы: **жалт-жулт, жылт-жулт, тарс-турс, тырс-турс, тык-тук**, ж.б.

Жарк - жарыктын көз ирмемчелик мезгилде болуп өткөндүгүн билдирген элес тууранды сөз. Мисалы:

Жарк дегенде неге мени карадың,

Жүрөк жайнап толкуп турду жамалың (К.Алмазбеков).

Жалп - караңгыда күйүп турган оттун же электр жарыгынын күтүүсүздөн өчүп калышын билдирген элес тууранды сөз. Мисалы: *Электр жарыгы адатынча жалп өчтү* (Сүйлөшүү стилинен).

Жалт - жакынкы аралыктагы оттун же электр жарыгынын күтүүсүздөн пайда боло калышын билдирген элес тууранды сөз. Мисалы: *Жалт деген жарыктан улам айлана жарык боло түштү* (Т.Касымбеков).

Жылт - алыскы аралыктан чыккан жарыктын бир жолку көрүнүшүн билдирген элес тууранды сөз. Мисалы: *Жылт эткен жарыктын чыкканын көрүп шектене түштү*. (Т.Касымбеков).

Кылт - күтүүсүздөн көрүнө түшкөн кыймыл-аракеттин элесин билдирген элес тууранды сөз: *Ошентип турганда, бугунун мобу делдең кулак тукуму эсиме кылт этсе болобу, аксакал, деди Кулубек баланы бешиктен сыйпап*(Ч.Айтматов).

Булт - көз ачып жумганчалык убакытта болуп өткөн кыймылдын көрүнүшүн билдирген элес тууранды сөз: *Тулку мээлегендей эки баланын дал ортосуна түздөп келди да, жакындаганда булт коюп, Султанмураттын жанына мойноп өтө качты* (Ч.Айтматов).

Мөлт - көздөн аккан жаштын же бир тамчы суунун көрүнүшүн билдирген элес тууранды сөз. Мисалы: *Көзүмдөн жашым мөлт-мөлт-мөлт тамат* (Обондуу ырдан).

Селт - ар кандай жаныбар же адам баласы чочуп кеткенде пайда болгон кыймылды билдирген элес тууранды сөз: *Мылтыктын үнүнөн улам селт этип чочуп кетти* (Сүйлөшүү стилинен).

Калч - титиреген кыймылды билдирген элес тууранды сөз. Мисалы: *Машинем ычкынып, калч-калч этип араң барат* (Ч.Айтматов).

Ялт, **Жалт** – өзбек тилиндеги бул элес тууранды сөздүн денетативдик жана грамматикалык маанилери кыргыз тилиндеги **жалт** жана **жарк** деген элес тууранды сөздөр менен толук дал келет.

Мындай типтеги тууранды сөздөр өзбек тилинде кыргыз тилине караганда, алда канча аз. Өзбек тилиндеги бул типтеги тууранды сөздөргө төмөнкүлөрдү кошууга болот: **ж.б.**

«Муштум».
... (А.Аххор). *Тўлаган ака ўзини гурс этиб, диванга ташлади* (А.Аххор).

шубха
(С.Анорбоев).

Чындыгында, CVCC тибиндеги бир муундуу уңгу сөздөр кыргыз тилинде 217 болсо, анын 136сы тууранды сөздөр¹.

Ал эми VCC типтеги жабык муундуу элес тууранды сөз кыргыз тилинде да, өзбек тилинде да өтө сейрек кездешет. Мындай типтеги тууранды сөздөр эки тилде тең эле жарыкка карата жана алсыз кыймыл-аракетке карата колдонулат: **үлп**, **ырп**, **ж.б.**

Үлп - электр жарыгынын күтүүсүздөн жай өчүп калгандагы элесин билдирген элес тууранды сөз: *Электр жарыгы адатынча күндөгү маалында үлп өчтү* («Мезгил үнү»). Ушул

1. Орузбаева Б.Ө. Сөз курамы. – Бишкек, 2000, 103-б.

элес тууранды сөз айлана-чөйрөгө, жаратылышка карата да колдонула берет: *Азырүлп эткен жел жок* («Ош шамы»).

Ырп - бошошкон, өтө чарчаңкы алсыз абалды билдирүүдө колдонулган элес тууранды сөз: *Жалгыз жатат Таабалды, ырп этээрге алы жок.* («Курманбек»).

1.4.2. Татаал имитативдер CVCV, VCVC, CVCVC, VCCVC, CVCCVC, VCVCVC, CVCVCVC типтеги муундардан турат.

Ачык муундуу тубаса элес тууранды сөздөр көбүнчө эки муундан турат да, речте өтө сейрек учурайт жана мындай элес тууранды сөздөр дээрлик туунду түрүндө келип, төмөндөгүдөй типте жолугат: **CVCV**. Эки муундуу мындай типтеги элес тууранды сөздөр дээрлик кыргыз тилинде гана жолугат да, кыймылдын, көрүнүштүн өтө көптүгүн билдирет: **быжы-быжы, быкы-быкы, кыжы-кыжы** ж.б.

Быжы-быжы – кандайдыр бир нерсенин өтө көптүгүн, ошол нерсенин баш-аламан кыймылын билдирген элес тууранды сөз: *Быжы-быжы-быжы курт.*

Кыжы-кыжы – бул элес тууранды сөз деле быжы-быжы менен бирдей мааниге ээ: *Кыжы-кыжы элдин көптүгүнөн баш айланат.* (Т.Касымбеков).

Эки муундуу элес тууранды сөздөрдүн ичинен ачык муундан башка жабык, туюк муундуу да түрлөрү кездешип, алар төмөндөгүдөй типтерге ээ: **VCVC, VCCVC, CVCVC, CVCCVC**.

VCVC – **алак, элең, илең, опоң, өпөң, олоң, итең** ж.б.

Бул типтеги тууранды сөздөр кыргыз тилинде бир компоненттен туруп, кандайдыр бир көрүнүштүн элесин берет. Ошол эле учурда, экинчи компонентти талап кылышы да мүмкүн. Бирок анда ал көрүнүштүн элесинин кайталанып турушун билдирет. Ушул эле типтеги тууранды сөздөр өзбек тилинде да кезигет. Бирок кыргыз тилиндегидей бир гана компонентке ээ болбостон, алар сөзсүз түрдө экинчи компоненттин болушун талап кылат. Үндүү менен башталган компоненти биринчи келет. Бирок экинчи компонентинин башына бир үнсүз тыбыш кошулат. Ошондой эле, алар өз алдынча турганда, лексикалык мааниге ээ болбойт, демек, өз алдынча бир компоненттен турбайт. Экинчи компоненти менен

турганда гана, кайсыл бир маанини берет. Алар төмөнкүлөр: **ыбыр-сыбыр, апыр-тапыр, ивир-шивир, апир-шапир, апил-тапил** ж.б.

Бул типтеги элес тууранды сөздөр дээрлик редупликациялык жол менен жасалган сөздөр болгондуктан, туунду түрдөгү элес тууранды сөздөрдүн тобуна кошулат да, берген маанилериндеги бир окшоштук – көбүнчө элестин же бир кыймылдын бир жолу эмес, бир нече жолу кайталанып тургандыгында. Айрым учурда бул типтеги элес тууранды сөздөр кайталанганда, экинчи компонентиндеги сөздүн башына бир үнсүз тыбыш кошулуп калса, кай бирлеринде үнсүз тыбыш кошулуу менен, ичке үндүүлөрдүн ордуна жоон үндүүлөрдүн кошулуп калгандыгын көрүүгө болот. Мисалы: **илең-салаң, өпөң-сөпөң, алак-шалак** ж.б. Мындай учурда экинчи компоненти кээ бир элес тууранды сөздөрдүн маанисин өзгөртө албаса, кээ бир учурда башкача көрүнүштү билдирип, маани биртоп эле өзгөрүлүп кетет. Жогоруда айтылган оюбузду төмөндөгү мисалдар менен далилдөөгө аракеттенип көрөлү.

Алак-алак – адам баласынын же жаныбардын бир нерседен корккондогу абалын билдирген элес тууранды сөз. Мисалы: *Алда бир нерседен коркконсуп, эки жагын алак-алак карайт.* (Оозеки кептен).

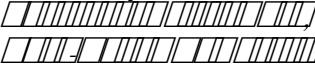
Элең-элең – бир нерседен шекшинип, эки жагын корккон түрдө кароодогу кыймылдын элесин билдирет: *Дагы эле ишенбегенсип көздөрү элең-элең.* (Э.Турсунов).

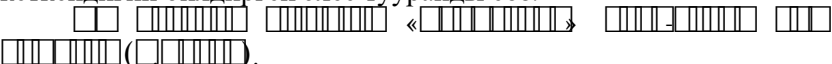
Олоң-олоң – бир көздүү же көзү алчы (быжы) адамдын жактырбаган түрдө эки жакты кароодогу элесин билдирет: *Ачуусу таркабаган неменин көздөрү олоң-олоң этип жекире карайт.* (М.Элебаев).

Өпөң-өпөң – анча ылдам эмес, жайыраак жүгүртүп бараткан ат үстүндөгү адамдын кыймылын билдирүүдө айтылган элес тууранды сөз: *Улам теминген сайын аты өпөң-өпөң жүгүрүмүш болот да, кайра эле кашаң басыгын салат.* (А.Стамов)

Илең-салаң – кыймылдын өтө алсыздыгын билдирүүдө колдонулуучу элес тууранды сөз. Мисалы: *Илең-салаң кыбыраган элдин арты көрүнбөйт.* (М.Элебаев).

Ивир-шивир – өтө ылдам кыймылга карата колдонулган элес тууранды сөз. Мисалы: («Муштум»).

Апир-шапир – бул элес тууранды сөз да жогоркудай эле мааниде колдонулат. Мисалы: (Ойбек).

Апил-тапил – кыймыл-аракеттин күтүүсүздөн, тез болуп кеткендигин билдирген элес тууранды сөз: .

VCCVC – **акшың, арбаң, эрбең, ырсаң, орсон, ылжың,** ж.б.

VCCVC типтеги элес тууранды сөздөр көбүнчө кыймылга, көрүнүшкө карата колдонулат да, дээрлик жактырбаган мүнөздү, жактырбаган көрүнүштү билдирет. Мындай типтеги тууранды сөздөр кыргыз тилинде аздыр-көптүр жолугат. Өзбек тилинде дээрлик жокко эсе.

Акшың-акшың – жактырбаган абалда, ачууланган мүнөздөгү көз карашта караган элести билдирет (адатта, бул элес тууранды сөз көзгө карата колдонулат). Мисалы: *Акшың-акшың карап койсо эле, жүрөктөрү түшүп калат деп ойлойт* (Оозеки кептен).

Арбаң-арбаң – арык абалдагы узун бойлуу адамдын кыймылын билдирүүдө колдонулат. Мисалы: *Жанталаша арбаң-арбаң этип, колдору менен жер чапчийт.* (К.Жантөшев).

Эрбең-эрбең – кандайдыр бир караандын алыскы аралыкта бара жаткандыгын же келе жатканын билдирүүдө колдонулган элес тууранды сөз. Мисалы: *Эрбең-эрбең баскан карааныңдан, кагылайын!* (Сүйлөшүү стилинен).

Ырсаң-ырсаң – адамдын орунсуз күлкүсүн билдирүүдө колдонулат да, бул учурда жактырбаган абалды билдирет. Мисалы: *Ырсаң-ырсаң күлүмүш болуп кутулат* (К.Сактанов).

Орсон-орсон – мында да жогоркудай көрүнүштү билдирет, бирок бул элес тууранды сөздө орсок тишке карата

Тепең-тепең – басууга эми гана жараган жаш баланын жагымдуу басышынын көрүнүшү: *Ордуанан туруп боюн түзөйт да, тепең-тепең басып калат.* (Н.Байтемиров).

Чепең-чепең – кыска бойлуу адамдын кыймылын, сүйлөгөндөгү мимикасын билдирүүдө колдонулат: *Өзүнчө эле билерман болуп, чепең-чепең этип кол сермеп, кыдындап ары-бери басат.* («Агым»).

CVCCVC – **балтаң, бөлтөң, былтың, дардаң, дордоң, жалтаң, саксаң, телпең, ғалдир-ғулдир, шалдир-шулдир, гумбур-гумбур, гангир-гунгир, шилдир** ж.б. Бул типтеги тууранды сөздөрдүн ичинен кыргыз тилиндеги тууранды сөздөрдүн баары ар түрдүү көрүнүштөгү элеске карата колдонулат. Ал эми өзбек тилиндеги бул типтеги тууранды сөздөр, тескерисинче, дээрлик табыш тууранды сөздөр болуп эсептелет. Аларды төмөндөгү фактылык материалдардан ачык байкайбыз:

Бөйпөң-бөйпөң – бир нерседен коркконсуп, тез-тез кыймыл жасаган адамга карата айтылган элес тууранды сөз: *Буту жерге тийбей бөйпөң-бөйпөң басат.* (Т.Касмыбеков).

Бултаң-бултаң – куйруктуу жаныбарлардын (жылкынын, түлкүнүн ж.б.) куйругунун ары жак бери жагынан көрүнүшүнө, же кандайдыр бир кыска жоон нерсенин ары-бери бултактап көрүнүшүнө карата колдонулат. Мисалы: *Теңденип келаткан чаначтар эки жагында бултаң-бултаң көрүнөт* (Т.Сыдыкбеков).

Дардаң-дардаң-алда бир нерсеге кубангандагы, сүйүнгөндөгү толук адамдын олдоксон кыймыл-аракети жана мурду барбайган адамдын терең-терең дем алуусундагы көрүнүшү. Көздөрү жайнап, оозу дордоң-дордоң – мурду-башы өтө эле чоң адамдын ачууланган учурдагы эпсиз, олдоксон кыймыл-аракетин билдирүүдө колдонулат: *Дордоң-дордоң этип сүйлөнүп, ары карай кетти.* (Т.Сыдыкбеков).

Жалтаң-жалтаң – негедир бир нерседен көңүлү тынчыбай, улам эки жагына тынбай үмүттүү карай берген жана бир нерседен корккон адамдын көрүнүшүнө карата колдонулат. Мисалы: *Үмүттүү көзү менен эки жагын тиктей, дагы кимиси эмне деп жиберет дегенсип жалтаң-жалтаң каранат.* (К.Сактанов).

Саксаң-саксаң – чачы иретсиз, таралбаган адамдын жана токтолуп калган адамдын, жаштардын оюн-тамашасына аралашкан учурунда же жүнү өскүлөң жаныбарларга карата айтылуучу элес тууранды сөз: *Ушул жашында сакалдуу башың менен саксаң-саксаң жүтүрүп жүрдүңбү* (Т.Сыдыкбеков).

Ушул типтеги табыш тууранды сөздөр өзбек тилинде да, кыргыз тилиндегидей мааниде келет.

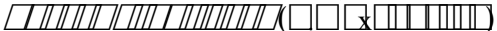
 – Добушка карата колдонулган тууранды сөз:

(А. аххор).

Шалдир-шулдир–Суунун агымына карата колдонулган табыш тууранды сөз. **Шалдир-шулдир** сув оқар, құшиги менга еқар (Ш.Саьдулла).

Гулдур-гулдур–Күндүн күркүрөгөнүнө карата колдонулган табыш тууранды сөз. Мисалы:

Гулдур этиб, булут тар
Ялт-юлт этиб (Хамза).

Гумбур-гумбур – кыргыз тилиндеги жарылууда чыккан **тарс-түрс** сыяктуу табыш тууранды сөз. Мисалы:

CVVCVCVC - бул типтеги элес тууранды сөздөр кыргыз тилинде өтө эле көп учурай бербейт. Анткени ар кандай кыймылдын, көрүнүштүн, жарыктын элесин билдирүү узун сөз менен эмес, кыска сөз менен берилет. Ошондой эле, мындай типтеги сөздөр деле көрүнүштүн, кыймылдын элесин билдирүүдө колдонулат да, ачык жана туюк муундардан турат: **теңирең-теңирең** – келте мурун адамдын бой көтөрүп, буйрук иретинде сүйлөгөн мезгилдеги көрүнүшүн билдирет.

Тепирең-тепирең – бою кыска адамдын, жаш балдардын тез-тез баскандагы кыймылын билдирет. Мисалы: **Тепирең-тепирең жүгүрүшүп, кечке ойношот** (А.Токтомушев).

Чедирең-chedирең–чыт курсак балдардын тепеңдеп жүгүрүп бараткандагы кыймылын билдирген элес тууранды сөз.

Мындан сырткары элес тууранды сөздөрдөгү катышкан үнсүз тыбыштардын өзгөрүшүнө карай да, кыймыл-аракеттин элесинин же кубулуштун элесинин тез же жай өзгөргөнүн, ошондой эле, болуп өткөн көрүнүштүн алыскы же жакынкы аралыкта экенин да байкоого болорун биз жогорку мисалдардан көрдүк.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилиндеги элес тууранды сөздөр, негизинен жогорудагыдай муундук типтерге бөлүнөт. Мындай муундук типтерге кирген элес тууранды сөздөр алда канча көп.

1.5. Видеомимемалардын лексикалык өзгөчөлүктөрү.

Элес тууранды сөздөр фонетикалык түзүлүшү боюнча да, морфологиялык түзүлүшү боюнча да, ал турсун, кээ бир маанилик өзгөчөлүгү боюнча да табыш тууранды сөздөргө окшош болгону менен, алардын ортосунда өзгөчөлөнүп турган айырмачылыктар да бар. Айлана-чөйрөдөгү кыймыл-аракетти, кебете-кепширди, айрым күтүүсүздөн болгон элестүү көрүнүштөрдү элестетип көрсөтөт. Элес тууранды сөздөрдүн лексикалык мааниси табыш тууранды сөздөрдүн лексикалык маанисине караганда бир топ татаал. Анткени кыймыл-аракеттин элеси болобу, кебете-кепширдин элеси болобу же жарыктын, жаратылыштагы кандайдыр бир көрүнүштүн элеси болобу, айтор, ичтен жиктелип бөлүнбөстөн, кандай көрүнүштө кабыл алса, ошол боюнча өзгөрүлбөй чагылдырылат. Ошондуктан элес тууранды сөздөрдү төмөндөгүдөй бир топ майда түрлөргө ажыратууга болот:

1.5.1. Адамга байланышкан вдеомимемалар:

Адам баласынын дене мүчөсүнө, кебете-кепширине, баскан-турганына, жалпы эле кыймыл-аракетине карата да бир топ тууранды сөздөр колдонулат. Аларды биз өз алдынча бир нече майда топторго бөлүп кароого аракеттендик.

1.5.1.1. Адамдын дене мүчөсүнө байланышкан видеомимемалар.

Салыштырылып жаткан эки тилде тең табыш тууранды сөздөргө караганда, элес тууранды сөздөрдүн саны алда канча көп. Элес тууранды сөздөрдүн саны кыргыз тилинде басымдуулук кылат. Бул топтогу тууранды сөздөр өз ара бир топ майда бөлүктөргө бөлүнөт. Структуралык жактан алганда, табыш тууранды сөздөргө окшош эле. Бирок маанилик жактан бир топ башкачараак. Анткени элес тууранды сөздөр адамзатка карата, анын ичинен адамзаттын башына, көзүнө, кулагына, чачына, мойнуна, колуна, бутуна же болбосо кыска бойлуу, узун бойлуу, арык, толук (семиз) адамдын башка көптөгөн өзгөчөлүктөрүнө, кыймылдын элесине, жарыктын элесине, дагы-дагы көптөгөн көрүнүштөргө карата колдонулат. Ошондуктан, өзбек тилине караганда, кыргыз тилинде элес тууранды сөздөрдү бир нече топторго бөлүштүрүүгө болот. Бул топтогу элес тууранды сөздөрдү да адамдын кайсы дене мүчөсүнө байланышкандыгына карата дагы майда топторго бөлүп кароого туура келет. Чындыгында, бул топтогу элес тууранды сөздөр кыймыл-аракетке байланышкандыктан, адатта, кош сөз түрүндө, башкача айтканда, редупликацияланып колдонулат. Дене мүчөгө байланышкан элес тууранды сөздөрдү конкреттүү адамдын ар бир дене мүчөсүнө карата да бөлүштүрүүгө болот:

Адамдын, айбандардын, жан-жаныбарлардын же болбосо алардын дене мүчөлөрүнүн кыймылын, көрүнүшүн элестетип көрсөткөн сөздөр: *далдаң-далдаң, мыйтың-мыйтың, опоң-опоң, тыртаң-тыртаң, килең-килең, аңыраң-аңыраң, бырбың-бырбың, койкоң-койкоң, калч-калч, илең-салаң, барпаң-барпаң, лапанг-лапанг, чаконг-чаконг*, ж.б. Мисалы: *Бала Сейтек барпаңдап, аң уулоого чыкты эле* («Сейтектен»).

Адамдын дене мүчөсүнө, кебете кепширине, жүрүм-турумуна байланышкан элес тууранды сөздөрдү колдонулуш өзгөчөлүгүнө карата бир топ майда топторго бөлүштүрүүгө болот. Өзбек тилине караганда, кыргыз тилинде элес тууранды сөздөр өтө арбын. Ошондуктан, кыргыз тилиндеги элес

тууранды сөздөрдү адамдын дене мүчөсүнө карата төмөндөгүдөй кылып бөлүштүрдүк:

1.5.1.1.1. Адамдын чачына карата колдонулган видеомимемалар.

Чачка карата колдонулган элес тууранды сөздөр бир топ. Аларды колдонуу менен, айтып жаткан ойдун өтө образдуу, элестүү берилгенин мисалдардан байкоого болот. Көбүнчө чачка карата терс мааниде айтылат: *апсаң-апсаң, үрпөң-үрпөң, саксаң-саксаң, сапсаң-сапсаң, сербең-сербең* (оң мааниде).

Мисалы: *Ачуум келип апсайсам,
Арбайта сермеп өзүңдү,
Кандаймын кара көзүңдү* («Манас»).

Анда мен тызылдап жүтүргөн, саксайган сары кыз эмес белем (Ч.Айтматов.). *Сербең-сербең жүтүргөн жаныңдан тегеренейин, эрке кызым* (К.Бакиев).

1.5.1.1.2. Башка карата колдонулган видеомимемалар.

Булар да негизинен кош сөз түрүндө колдонулат: **калдаң-калдаң, койкоң-койкоң, коркоң-коркоң, сороң-сороң, сорок-сорок, ийкең-ийкең, шылк-шулк, шалк** ж.б. Албетте, булардын ичинен кайсыл гана элес тууранды сөз сүйлөм ичинде келбесин бири-биринен колдонулушуна карата мааниси боюнча айырмаланат. Мисалы, **калдаң-калдаң** деген элес тууранды сөз башы чоң адамдын мас абалында башын ары-бери олдоксон абалда кыймылга келтирген учуруна карата колдонулса, **ийкең-ийкең** деген элес тууранды сөз кичине, чакан денелүү адамдын алда бир нерсеге макул болуп, башынын тез-тез ийкегилеп жаткан учурунда колдонулат. *Небересинин демин сууткусу келбей чоң эне башын ийкең-ийкең жүтүнттү* (Т.Сыдыкбеков). – *Чоро башын шылкыйтып, унчуга албады* (Ч.Айтматов.). *Жети айлык төрөлгөн неме өз башына алы жетпей калдаң-калдаң кыймылдаганынан эле коркуп жүрчү элем* («Советтик Кыргызстан»). У («»).

1.5.1.1.3. Көзгө карата колдонулан видеомимемалар.

Адамдын ички сезимин, көз карашын, жактырган жана жактырбаган абалын кыраакы адамдар көз карашынан эле байкайт. Жактырган абалда караган адамдардын көз карашына карата айтылган элес тууранды сөздөр менен жактырбаган абалда караган адамдардын көз карашына карата колдонулган элес тууранды сөздөр контексттен сырткары турганда деле дароо билинет. Андан сырткары адамдын кебете-кепширине, физиологиялык дене түзүлүшүнө жараша да, тактап айтканда, көзү алдыга чыгып же ичкери кирип тургандыгына карата да түрдүүчө элес тууранды сөздөр колдонулат. Мына ошондой элес тууранды сөздөрдүн тутумуна төмөндөгү элес тууранды сөздөрдү кошууга болот: **акшың-акшың, жымың-жымың, жыртаң-жыртаң олоң-олоң, тостоң-тостоң, чүнүрөң-чүнүрөң, үнүрөң-үнүрөң, ыкшың-ыкшың, кыбың-кыбың, окшуң-окшуң** ж.б. Мисалы: *Мынча эле көзүңдө огуң бар немедей акшың-акшың карайсың* (О.Сабыров.)

Жылыткансып жүрөгүмдүн чекесин,

Жылдыз сымал жымың-жымың этесиң (И.Гилязетдинов).

Чоро шимирилген жаагын сылап койду да, досуна жымыя карады (Ч.Айтматов.). *Мени такыр эсиңден чыгарып коюп, «тигиниң» менен адеп эле жыртаң-жыртаң карашып, күлүп олтурдун го, көрбөйт дедиңби?* (А.Стамов).

1.5.1.1.4. Кулакка карата колдонулган видеомимемалар.

Бул топтогу элес тууранды сөздөр башкалардай эле он мааниде да, терс мааниде да колдонулат. Эки учурда тең ойду элестүү, көркөм, так берет. Бирок адамдын кулагына карата колдонулган элес тууранды сөздөрдүн баары эле, жаныбарлардын кулагына карата же, тескерисинче, жаныбарлардын кулагына карата колдонулган элес тууранды сөздөрдүн баары эле адамдын кулагына карата колдонула бербейт. Жалпы эле кулакка карата колдонулган тууранды сөздөр төмөнкүлөр: **делдең-делдең, чунаң-чунаң, шалпаң-шалпаң, шалпың-шалпың, серең-серең** ж.б. Мисалы: *Кулагы серең-серең көрүнүп калган учурда ал жебесин даярдады* (К.Бакиев). *Шалпаң кулак эшегим, шапар тээп келемин* («Кыргыз эл жомогу»).

1.5.1.1.5. Адамдын бет түзүлүшүнө карата колдонулган видеомимемалар.

Адамдын бетине (жүзүнө) карата колдонулган элес тууранды сөздөр эки максатта айтылат. Биринчи учурда, беттин түзүлүшүнө (биологиялык) карата айтылса, экинчи учурда, адамдын көңүлүнүн көтөрүнкү же капа болгон учуруна карата айтылат. Аларга төмөнкүлөр кирет: **дордоң-дордоң, калбың-калбың, мылжың-мылжың, балбак-балбак, былтың-былтың, тултуң-тултуң, болтоң-болтоң ж.б.** Мисалы: *Эриндери калбың-калбың болуп сүйлөгөн неме жакын басып келип, шылдындагансып мылжың-мылжың күлүп коет* (К.Абылов). *Биз эле анын дордоң-дордоң эткен көрүнүшүнөн коркуп кете тургансып, кайра кайра бакырат, тобо!* (Ж.Камчыев). *Сөз сүйлөгүсү келбей, тултуң-тултуң ары-бери басканынан улам эч нерсе айтканым да жок* (А.Кабылов).

1.5.1.1.6. Мурунга карата колдонулган видеомимемалар.

Бул топко кирген элес тууранды сөздөр да, жогорудагыдай эки учурга карата колдонулат. Адамдын мурдунун түзүлүшүнө карай жана адам баласы сүйүнгөн, кубанган учурларына карай. Алар төмөнкүлөр: **барбаң-барбаң, тырпың-тырпың, теңең-теңең, мулуң-мулуң ж.б.** Мисалы: *Теңең-теңең жүгүрүп, тырпык мурун неме алда бир нерседен катуу кабатыр болуп жатты* (О.Медетов). *Мулуң-мулуң сүйүнүп, кылган ишине өзүнчө ыраазы* (Ж.Саатов).

1.5.1.1.7. Сакал мурутка карата колдонулган видеомимемалар.

Сакал мурутка карата колдонулган элес тууранды сөздөр да чачка карата колдонулган элес тууранды сөздөр менен дээрлик окшош. Биринде колдонулган элес тууранды сөздөр, экинчисинде да ошондой эле тыбыштык тутум менен келе берет жана эки учурда тең жүдөмүш көрүнүштү элестетип көрсөтөт. Аларга төмөндөгүлөрдү кошууга болот: **сербең-сербең, саксаң-саксаң, ж.б.** Мисалы: *... бири-бири менен баш ийкешип, сакалдарын сербең-сербең кыймылдатышып, жаны мыйзам жөнүндө оголе көп сөздөрдү сүйлөшүп жатышты* («Асаба»).

1.5.1.1.8. Эринге карата колдонулган видеомимемалар.

Адамдын эриндери (илеби) да элестүүлүктү (образдуулукту) жаратары бышык. Бул элес тууранды сөздөр да биологиялык максатта жана өтмө мааниде колдонулат. Алар төмөнкүлөр: *калбың-калбың, шалпың-шалпың*, ж.б. Мисалы: *Шалпың-шалпың сүйлөсө эле аныкы туура болот бекен* (Оозеки кептен)

1.5.1.1.9. Оозго карата колдонулган видеомимемалар.

Оозго карата колдонулган элес тууранды сөздөр да ойду так, таамай, көркөмдүү жеткирет. Түз маанисинен сырткары өтмө мааниде да колдонулат. Бул көбүнчө адамдын алда бир нерсеге нааразы болгон, жактырбаган абалына карата айтылат. Андай элес тууранды сөздөргө төмөнкүлөр кирет: *упчун-упчун, ырсаң-ырсаң, ылжаң-ылжаң, долдоң-долдоң* ж.б. Мисалы: *Мас болгондо анын адатын билесинго, оозун кыя албай ылжаң-ылжаң каткыра сүйлөй берет* (Ж.Самиев).

1.5.1.1.10. Тишке карата колдонулган видеомимемалар.

Тишке карата элес тууранды сөздөр адамдарга карата да, айбанаттарга карата да колдонула берет. Чындыгында, тишке карата айтылган элес тууранды сөздөр аз. Бирок аз болсо да, кимге же эмнеге карата колдонулгандыгы контексттен дароо эле байкалат. Адамдын тишине карата колдонулган элес тууранды сөздөр дээрлик түз мааниде колдонулат. Алар төмөнкүлөр: *арсаң-арсаң, орсоң-орсоң, кемшиң-кемшиң* ж.б. Мисалы: *Долдойгон оозун жаба албай арсаң-арсаң каткырса, жанындагы адам коркот* (К.Абылов).

1.5.1.1.11. Моюнга карата колдонулган видеомимемалар.

Моюнга карата колдонулган элес тууранды сөздөр да оң мааниде да, терс мааниде да колдонула берет. Ошондой эле, арык адамдардын мойнуна карата да, толук (семиз) адамдардын мойнуна карата да, узун моюндуу адамдардын мойнуна карата да, кыска бойлу адамдардын мойнуна карада да колдонула берет. Айрым моюнга карата колдонулган элес тууранды сөздөр өз алдынча турганда, кандай адамдын мойнуна карата

колдонулганы так болбогону менен контекстте келгенде дароо билинет. Андай элес тууранды сөздөрдүн тобуна төмөндөгүлөрдү кошууга болот: **шылк, шылк-шылк, ийрең, ийрең-ийрең, койкон-койкон, коржон-коржон, кылжың-кылжың, керкең-керкең, кылтың-кылтың** ж.б. Мисалы: *Тим эле, койкоң-койкоң ары-бери басып, өзгөнү өзүнө теңегиси жок, куйдүргү* (К.Абылов).

Аккуудай мойнуң койкойгон,

Айгерим деп атың ким койгон (Обондуу ырлардан).

Ок мээлегендей моюнга тийгенде, кайран неме шылк жыгылып түштү (Ш.Сыргабаев).

1.5.1.12. Колго карата колдонулган видеомимемалар.

Бул топтогу элес тууранды сөздөр адамга гана карата колдонулары айтпаса да түшүнүктүү. Адатта, колу чолок адамдарга жана жаш балдардын колуна карата айтылат. Алар төмөнкүлөр: **мултуң-мултуң, чолоң-чолоң, тарбан-тарбан** ж.б. Мисалы: ... *Мырзакулдун ат мойнуна жыгылып, жалгыз колу менен жалды тутамдай кармалап, майып колу беркинисине жардамдашайын дегендей мултуң-мултуң этип жатып ...* (Ч.Айтматов.). ... *майып колунун калдыгы мулуң эле калганда, шинелдин жеңи чөнтөгүнөн суурула калды* (Ч.Айтматов.).

1.5.1.13. Ичке карата колдонулган видеомимемалар.

Бул топтогу элес тууранды сөздөр адамдарга карата да, айбанаттарга карата да бирдей эле мааниде колдонула берет. Бул элес тууранды сөздөр, адатта, семиз, толук адамдарга же жаныбарларга жана боюнда бар аялдарга карата айтылат. Мындай сөздөрдүн тобуна төмөндөгүлөрдү кошууга болот: **дардан-дардан, чандаң-чандаң, чындың-чындың, чердең-чердең** ж.б. Мисалы: *Колхоздун башкармасы чандаң-чандаң басып, челкейген ичин араң эле көтөргөнсүйт* («Чалкан»).

1.5.1.14. Белге карата колдонулган видеомимемалар.

Негизинен, белге карата колдонулган элес тууранды сөздөр дагы адамдарга да, жаныбарларга да бирдей колдонула берет. Өзүнчө турганда кимге же эмнеге карата колдонулгандыгын айырмалоо кыйын, бирок контекстте келгенде айкын болуп калат. Мындай сөздөрдүн тобуна төмөндөгүлөрдү кошууга болот: **ийрең-ийрең, кылтың-кылтың, бөгжөң-бөгжөң, кыйраң-кыйраң** ж.б. Мисалы: *Тал чыбыктай ийилген кылтың-кылтың белдери менен алар да кол кабыш кылышып жүрүшөт* («Мезгил үнү»).

1.5.1.15. Бутка карата колдонулган видеомимемалар.

Бул топтогу элес тууранды сөздөргө буттун ар кандай көрүнүшүнө карата, тактап айтканда, чолок, аксак бутка, буттун басышына, турушуна, чоң же кичинелигине, айтор, ар түрдүү көрүнүштөгү элесине карата колдонула берет. Андай элес тууранды сөздөр төмөнкүлөр: **аксаң-аксаң, чолон-чолон, быйтың-быйтың, тепең-тепең, талтаң-талтаң, ийрең-ийрең, секирең-секирең, майпаң-майпаң** ж.б. Мисалы: *Бала да болсо тепең-тепең басып, кечке мени менен иш кылышат* (К.Сактанов). *Бутундагы кишенине карабастан түнү бою секирең-секирең жүрүп олтурган экен да, жаныбар!* (К.Келдибеков). *Кең галифе шым кийген кыска буттарын талтайтып, майпаң олтурат* (Ч.Айтматов).

1.5.1.16. Адамдын жалпы дене түзүлүшүнө карата колдонулган видеомимемалар.

Шып, шибең-шибең, чандаң-чандаң, былчың-былчың, итең-итең, тейтең-тейтең, колдон-колдон, ийрең-ийрең, сырак-сырак, ылжаң-ылжаң ж.б. Мисалы: *«О-о, мен кыйын тээп калдым эне. Карап тур азыр!» – деп, велосипеддин ээринин бою жетпей, бир жак капталына кыйшыя жармашып, ийрелең-ийрелең этип, баягына ооп, тыягына ооп тепкенде, жыгылат экен деп коркуп...* (Ч.Айтматов). *Күтүүсүздөн алдынан сорок деп чыга калган караандан чочуп калган көрүнөт, бечара!* (Оозеки кептен). ...□□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□□□□ **лоп** □□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□ («□□□□□□□□□□»).

1.5.1.2. Адамдын кыймылына карата колдонулган видеомимемалар.

а) арык адамдардын кыймылына карата колдонулган элес тууранды сөздөр: **тартаң-тартаң, тыртаң-тыртаң, тарбаң-тарбаң, сербең-сербең,**

б) толмоч (семиз) адамдардын кыймылына карата колдонулган элес тууранды сөздөр: **балбаң (палпаң), калдаң, чандаң, көлтөң, дардаң, дордоң,**

в) узун бойлуу адамдардын кыймылына карата колдонулган элес тууранды сөздөр: **сөлдөң-сөлдөң, өңжөң-өңжөң,**

г) кыска бойлуу адамдардын, жаш балдардын кыймылына карата колдонулган элес тууранды сөздөр: **тейтен, ийрең, тыпын, быйтың, тепең, желпең, тейтең-тейтен, кыдың-кыдын, сепең-сепең, тыйтаң-тыйтаң, тойтоң-тойтоң ж.б.** *А түгүл кыздары да тойтоң-тойтоң таш көтөрүп келип жүрүшөт* (Ч.Айтматов).

д) кайсар, обу жок, жалакай адамдарга карата колдонулган элес тууранды сөздөр: **калжаң, жалжаң, ылжаң, ыржаң. ырсаң ж.б.**

*Жигит турат кайсактап, калжалактан,
Жары күлөт жанында жалжалактан* (С.Жусуев).

1.5.1.3. Жаныбарларга карата колдонулган видеомимемалар.

а) башка карата колдонулган элес тууранды сөздөр: **калдаң-калдаң, койкоң-койкоң, шылк**

б) кулакка карата колдонулган элес тууранды сөздөр: **серең-серең, шалпаң-шалпаң, чунаң-чунаң**

в) мурунга карата колдонулган элес тууранды сөздөр: **дердең-дердең, энирең-энирең ж.б.**

...анан дердең-дердең таноолору көрүнбөй, ... (С.Аманов).

г) моюнга карата колдонулган элес тууранды сөздөр: **күржүн-күржүн, дүгдүн-дүгдүн, койкоң-койкоң ж.б.**

Өз желесине карай тору айгыр дүгдүн-дүгдүн басып кетти (С.Кулуев).

д) белге карата колдонулган элес тууранды сөздөр: **ийрең, кыйкаң, ийрең-ийрең, кыйкаң-кыйкаң**

е) курсакка карата колдонулган элес тууранды сөздөр:
чандан-чандан, дардан-дардан

ж) куйрукка карата колдонулган элес тууранды сөздөр:
шыйпаң-шыйпаң, булак-булак

Жанагы күчүк чанкылдап дагы үрүп келип, дагы шыйпаң-шыйпаң айланчыктап калды (Ч.Айтматов).

з) бутка карата колдонулган элес тууранды сөздөр:
тарбаң-тарбаң, ийрен-ийрен, бөрт-бөрт

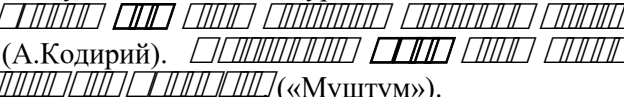
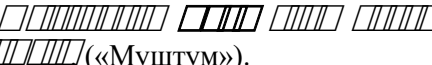
Жаныбарлардын (аттын, эшектин) басышына карата колдонулган элес тууранды сөздөр: **күрпөң-күрпөң, кыдың-кыдың, өпөң-өпөң, салпаң-салпаң**

Күрпөң-күрпөң жүгүртүп,

Күлүктү минсең бир кызык (Токтогул).

Жаныбарлардын жүнүнө карата колдонулган элес тууранды сөздөр: **жылт-жылт, сапсаң, үпсөң ж.б.**

1.5.1.4. Жаратылыштагы түрдүү көрүнүштөргө карата колдонулган видеомимемалар.

а) чукулунан болуп өткөн кыймыл-аракеттин, көз ирмемде пайда болгон жарык кубулуштарынын, капысынан тез өзгөрүлгөн ал-абалдын, кебете-кепширдин жана башкалардын элесин туурап көрсөткөн сөздөр. Бул топтогу сөздөр эки тилде тең дээрлик бир муундуу болот да, **эт, де** деген жардамчы этиштер менен айкашып келет. Элес тууранды сөздөрдүн берилген тиби өзүнүн функционалдык-семантикалык мүнөздөмөсү боюнча тактоочко өтө жакындашат. Алар: **шып, чап, лып, шарт, селт, жылт, жарк, мелт-калт, кылт, булт, лип, шип, шилт, йылт, ялт, юлт, лим, лик, килп ж.б.** *Күтүүсүздөн чыккан катуу үндөн ал селт дей түштү. ..ок качан атылар экен, бала көтөргөн аял качан жалп этер экен дегендей, коркунучту күтүүдө* (Ч.Айтматов). *...аюудай жылган эрте күүгүм кокту-колотту мелт-калт толтура жойлоп келатты. ...* (Ч.Айтматов). (А.Кодирий). («Муштум»).

б) сууга карата колдонулган элес тууранды сөздөр: **мөлт, мелт-калт, бурк-бурк, жыбыр-жыбыр, шарп-шурп, култ-култ, милт-милт, дув-дув ж.б.** Мисалы: *Көзүмдөн жашым*

маанисине карай түрдүү маанилик катышта келет. Төмөндө ар кандай семантикалык өзгөчөлүктө келген ар бир тууранды сөз боюнча өз орду менен сөз болот.

1.6.1.Көп маанилүү имитативдер

Омоним сөздөр менен катар эле көп маанилүү сөздөрдү да лексикабыздан кеңири жолуктурабыз. Көп маанилүү сөздөр омоним сөздөрдөн айырмаланып, бир гана сөз түркүмүнө таандык болот.

Мына ушундай маанидеги сөздөрдү тууранды сөздөрдүн ичинен да жолуктурууга болот. Тактап айтканда, бир эле тууранды сөз элести да, сезимди да, табышты да билдириши мүмкүн. Мисалы, **жарк (ярк)** деген тууранды сөз алгачкы мааниси жарыкка карата колдонулса, ошол мааниден адамдын маанайына карата, тактап айтканда, экинчи мааниде колдонулат. **Тарс** деген табыш тууранды сөздөн (адапта, мылтыктын атылышына карата колдонулат) эстен өтө тез чыгып кеткен сезимди туюнткан экинчи маанилүү тууранды сөз келип чыккан.

Ошондой эле, тууранды сөздөрдүн ичинен көп маанилүү тууранды сөздөрдү да жолуктурууга болот. Мындай сөздөрдүн теги бир гана тууранды сөзгө таандык болуп, көп мааниде колдонулуп келе берет. Мисалы, **жарк** деген элес тууранды сөз элеске таандык болгону менен, башка мааниде да колдонула берет:

Кабарын угар замат жарк эте күлүп, кудайга миң ыраазы болду (Ж.Саатов). Канчалык көп иш кылса да, башкалардай кабак-кашым дебестен жаркылдап турат (М.Макиев).

Жарк жана **жаркылдап** деген сөздөрдүн ортосунда грамматикалык жактан өтө айырмалуу өзгөчөлүктөр бар: **жарк** – элес тууранды сөз; **жаркылда(п)** – тууранды сөздөн –(да) аффикси аркылуу этиш жасалды.

Бул учурда, **жарк** деген элес тууранды сөз жарыкка карата да, адамдын кабак-кашына карата да колдонулду. Башкача айтканда, түпкү теги бир сөз болуп, эки учурда тең бир эле сөз түркүмдөрүнө таандык болуп, көп мааниде колдонулуп калды.

Жылт – Жарыкка карата да, ылдам болуп өткөн кыймылдын көрүнүшүнө карата да колдонулган элес тууранды сөз.

1. *Жылт эткен жылдыздын үзүгүндөй,
Сен кайда кеткенсиң, асылкечим* (Р.Карагулова).

2. *Эми эле ишке жумшайын десең жылт коет да, жок болот* (Ш.Кулмаматов). Демек, **ЖЫЛТ** деген тууранды сөздү көп манилүү тууранды сөздөрдүн катарына кошуу зарыл. Анткени түпкү маанисине тез, **бат, ылдам** деген сөздөр үндөшөт.

Зырп₁ – Адам баласынын аң-сезими, акыл-эси менен кабыл алынган сезим тууранды сөз. *Бирок маңкурт уулунун бир тал сезими зырп этпей койду* (Ч.Айтматов). **Зырп₂** - Бүт дене бөлүгү менен кабыл алынган сезим тууранды сөз: *Баш тамырым жарылып кетчүүдөй зырп-зырп согот* (К.Кыдырбаев). **Зырп₃** - Жүрөк менен кабыл алган сезим тууранды сөз: *Качанкы болуп өткөн кырсыктуу окуяны азыр эстесе да жүрөгү зырп эте түшөт* (К.Осмоналиев). *Оболу бошотуп жатканына бир кубанып алды да, кайра жүрөгүн зырп эткизген бир сезимден улам дене боюн муздак тер басты* (Ч.Айтматов). *«Башталды!» - деп жүрөгү зырп этти* (Ч.А.).

Зырп деген тууранды сөз да көп манилүү тууранды сөздөрдүн тутумуна кирерин жогорку мисалдардан көрдүк.

Ошондой эле, **лап** деген тууранды сөз табыш тууранды сөз болуп да, элес тууранды сөз болуп да колдонулат. Ал эми төмөнкү тууранды сөздөр табышты да, элести да, сезимди да билдирет: **бур, дуу, кылт, зың** ж.б. Оюбуз чачкын болуп калбас үчүн омоним жана көп маанилүү тууранды сөздөрдү системалуу түрдө бир иретке келтирип, алардын ар биринин маанисин мисалдар менен берүүнү туура таптык. Бирок бардык омоним жана көп маанилүү тууранды сөздөрдү ушул чакан эмгектин ичине сыйдыруу да мүмкүн эмес. Ошентсе да, биз изилдөөгө алган омоним жана көп маанилүү тууранды сөздөрдү төмөндөгүдөй тартип менен азыраак болсо да берүүнү ылайык көрдүк.

1.6.2. Омоним имитативдер.

Тилибиздеги бир түрдүү болгон сөздөр омонимдер болуп эсептелет. Омонимдер дээрлик бирдей жазылат. Ошондуктан алар бирдей фонетикалык структурага ээ болот. Орфографияда да, орфоэпияда да бирдей көрүнүшкө ээ болуп, бирок берген

маанилеринде айырмачылык болот. Ошондой эле, семантикасы боюнча бир же ар түрдүү сөз түркүмүнө таандык болуп калат.

Демек, тууранды сөздөргө тийиштүү омонимдикте формасы бир түрдүү сөздөрдүн баары тууранды сөз болуп эсептелет, бирок алардын бири табыш тууранды сөздүн маанисин билдирсе, башкасы элес тууранды сөз маанисине ээ болот; же алардын бири табыш же элес тууранды сөз маанисин билдирсе, башкасы сезим тууранды сөз маанисин билдирет. Муну төмөндөгү мисалдардан даана байкайбыз:

Болк₁ – Коюу суюктукка, казандагы кайнап жаткан тамакка карата колдонулган табыш тууранды сөз. Адам баласы катуу чоочуганда жүрөккө карата да колдонулат. Биринчи учурда элес тууранды сөз болсо, экинчи учурда сезим тууранды сөз болуп эсептелет. Мисалы: *Коломтодогу арча чычала жай күйүп, чоюн казандагы көбүргөнгө нык семирген улактын эти болк-болк эте жай кайнап, ансайын жылуу буудан көбүргөндүн жыты уруп, түн тынч, түн бейкут* (А.Стамов).

Болк₂ - Адам баласы катуу чоочуганда, жүрөккө карата да колдонулат. Мисалы: *Тарс деген мылтыктын добушунан улам жүрөгүм болк-болк согуп, жай алалбайм* (А.Турганбаев).

Бур₁ – Коюу чандын жана түтүндүн чыгышындагы көрүнүштү билдирген элес тууранды сөз. *Коштошкон эки локомотивдин коюу түтүнү бур-бур этип, жүздөй вагонду сүйрөп алыптыр* («Советтик Кыргызстан»).

Бур₂ - Адамдын жыт сезүү органы аркылуу туюнтулган сезим тууранды сөз. *Дениз көк, катарына жалт-жалт жатып, Жыпардай аңкыган жыт бур-бур этип* (А.Осмонов).

Бурк₁ – Бур деген элес тууранды сөз сыяктуу коюу чандын жана түтүндүн чыгышына карата колдонулат. *Түтүнү бурк эте түшүп машина жөнөй берди* (Т.Сыдыкбеков).

Бурк₂ - Жактырбаган жана таарынычтуу абалдагы орой мамиле жасаган учурда колдонулган табыш тууранды сөз. – *Кетем! – деп бурк этти* («Ала-Тоо»).

Былч₁ – Жумшак заттын катуу нерсеге урулганында, чабылганында же үстүнө бир нерсе түшкөндө чыккан добушу. Мисалы: *Абалына карабай ичкен экен байкуш, арыктан аттайым деп барып, бетонду бети менен былч сүздү* («Мезгил үнү»).

Былч₂ - Адам бир нерсени чайнап жаткан учурдагы дабыштын угулушу: *Оозун толтура былч-былч чайнанып жүргөнү жүргөн* (Т.Сыдыкбеков).

Былч₃ - Бет түзүлүшү, оозу-мурду барбайган адамдын кебете кепширине карата колдонулган элес тууранды сөз.

Былч-былч басып, араң эле кыймылдайт (С.Ибраев).

Дуу₁ – күтүүсүздөн катуу чыккан кыйкырыкка, каткырыкка, күлкүгө карата колдонулган табыш тууранды сөз: *Жигиттер Жамийланы күүлөп туруп сууга ыргытканда, дуу жарылган күлкүгө суу дагы дуу жарылып, күмүштөй чачырандылар бүркүлдү* (Ч.Айтматов).

Дуу₂ – даам татуу сезимине байланышкан сезим тууранды сөз: *Экинчи жолу ууртаганда оозун дуу-дуу ачыштырганын сезе калды* (Ж.Кадырбеков).

Дүр₁ – Көпчүлүк адамдардын же көп сандагы малдын баш аламан кыймылына карата колдонулган элес тууранды сөз: *Короодо тынч жаткан койлор бир нерсени сезе коюшканбы, айтор, дүрр коюп кашатты көздөй үркө калышты* (К.Осмоналиев).

Дүр₂ - Бүт дене бөлүгү менен кабыл алынган сезим тууранды сөз: *Саадат башын көтөргөндө, бүткөн бою дүр эте түштү* (К.Жантөшев).

Зың₁ – Эки нерсенин кагылышуусунан улам чыккан табыш тууранды сөз: *Телефон линияларына тартылган зымды жаш балдар таш менен койгулашып, андан чыккан зың-зың деген үндү жыргап тыншап калышат* (Сүйлөшүү стилинен).

Сермелип тынбай бешилик,

Зыңгырап жатат бешилик (Ж.Бөкөнбаев).

Зың₂ - Көрктүү, барандуу ошондой эле менменсинип, керилип турган адамга карата колдонулган элес тууранды сөз. Адатта, бул тууранды сөз сүйлөм ичинде келгенде, элестүү этишке өтүп колдонулат: *Кылыч белде кыңгырап, Бастырып чыкты зыңгырап* («Семетей»).

Зың₃ - Адамдын дене бөлүгү аркылуу кабыл алынган сезим тууранды сөз. Бул сезим тууранды сөз да сүйлөм тутумунда –**ылда** сөз жасоочу мүчөсүн кабыл алып келет: *Түш оогондон кийин эле башым зыңылдап, көөнүмө эч нерсе сыйбай калчу болду* (Т.Касымбеков).

Кылт₁ – Кандайдыр бир заттын тез арада же кандайдыр бир көрүнүштүн кыска, көз ирмемчелик мөөнөттө болуп өткөндүгүн билдирген элес тууранды сөз: *Бу жубарымбек, кылт коюп эле жок болот, бүгүн колго тийбейби деймин да...* (Ч.Айтматов). *Бул үйдө кылтыңдаган кыздын, кылактаган келиндин жоктугу байкалып турат* (К.Жантөшев).

Кылт₂ - Адамдын эсине күтүүсүздөн түшө калган, тагыраак айтканда, акыл – эс, борбордук нерв системасы менен кабыл алынган сезим тууранды сөз: *Ошол замат анын оюна дагы бир нерсе кылт эте түштү* (Ч.Айтматов). *Үйүн эстеген сайын эмчектен чыгарган баласы кылт-кылт эсине түшүп, алтымыш тамыры тең зырылдайт.* (К.Айдаров).

Кылт₃ – Ички даам татуу сезимине байланышкан сезим тууранды сөз: *Жайлоодо гана кылт-кылт кымызды ичип, кыр-кырларда атчан жүрөт элең ээ* («Агым»).

Леп₁ – Өтө жеңил кыймыл-аракетке карата колдонулган элес тууранды сөз: *Ордунан жеңил гана леп тура калып, кош колдоп учурашты* (А.Токомбаев).

Леп₂ – Бүт дене бөлүгү менен кабыл алынган сезим тууранды сөз: *Ошол алыстыктан жаандын салкын шапатасын шамал айдап, леп-леп этип жанымды сергитти* (Ч.Айтматов).

Тарс₁ – Урулуудан, мылтыктын атылышынан же катуу заттардын бири-бирине тийген күчтүү кагылуушусунан улам чыккан табыш тууранды сөз.

Тарс дегенде Карабоз,

Түйүлүп, ыргып чуркады («Эртабылды»).

Тарс₂ – Акыл-эс, аң сезим менен кабыл алына турган сезим тууранды сөз: *–А балдарычы? Тарс эсимен чыгып кеткен тура!* (Ч.Айтматов). *Анан Алдей апа берген тамагын эптеп ичип, боз үйгө сүйрөлүп кирем да, тарс катып уктайм* (Ч.Айтматов).

Шуу₁ – Шамалдын агымынан улам бир нерсеге урунууда адамдын оор дем алуусунда кулак аркылуу кабыл алган табыш тууранды сөз:

Байкабай уктаганым калар элем,

Теректин угуп жатып шуулаганын (С.Жигитов).

Шуу үшкүрүп алып, не кылар айласын таппаганына кыжаалат. (А.Турганбаев).

Шуу₂ - Бир нерсенин катуу ылдамдык, өтө тездик менен шуулдап, дуу коюп өтүшүндөгү көрүнүштүн элесин билдирген элес тууранды сөз: *Асфальт жолдо машиналар өйдө-төмөн шуу-шуу өтүп жатты («Алатоо»).*

Шуу₃ - Адам баласы алда бир нерседен корккондо, чоочуганда жүрөк аркылуу кабыл алган сезим тууранды сөз. *Гүлүмкандын жүрөгү шуу дей түштү, сезими дүрүлдөп, күйөөсүнө ыктап, жармаша калды* (Ч.Айтматов).

Лап₁ – Оор салмактагы көлөмдүү нерсенин кулап түшкөндөгү көрүнүшүн же кардын чоң-чоң болуп жаап аткан учурун туюнткан элес тууранды сөз: *Атка минип көрбөгөн дардайган, алибетту Касымбек лап этип аттан түшүп калса болобу, тобо!* (Сүйлөшүү кебинен). *Лап-лап жааган кар заматта Акчокуну агартып жиберди («Мезгил үнү»).*

Лап₂ - Ысык тапты дене бөлүгү аркылуу сезген учурда колдонулган сезим тууранды сөз: *Эшикти ачып киргенде лап эткен ысык тап адамдын бетине урду* (Б.Карабаев).

Талп₁ – Кандайдыр бир көлөмдүү нерсенин кулап түшүшүндө кулакка угулган табыш тууранды сөз. *Калдайган Мамасалынын талп-талп баскан басышынан эле, отургучта отурган балдар мас экенини дароо сезишип, тура качышты* (Сүйлөшүү кебинен). *Талп этип талып калды, табактай жерди алып калды* (Табышмак).

Талп₂ - Толук адамдын же семиз, барандуу малдын басышындагы көрүнүшүн билдирген элес тууранды сөз. *Кашан карагер талп-талп желсе,, чаң бурт-бурт атылат* (Ш.Бейшеналиев).

Ошентип, табыш жана элес тууранды сөздөрдүн омонимикалык жана полисемантикалык өзгөчөлүктөрүн, алардын стилистикалык маанилүү мүмкүнчүлүктөргө ээ экендигин атайын карап чыгууну биздин изилдөө көрсөттү.

1.6.2.1. Имитативдерин башка сөз түркүмдөрү менен болгон омонимдик катышы

Омоним тууранды сөздөрдүн көп маанилүү сөздөрдөн негизги айырмачылыктарынын бири – бир сөз түркүмүнөн да,

түрдүү сөз түркүмдөрүнөн да боло бергендигинде. Демек, тууранды сөздөр башка кайсыл бир маани берүүчү сөз түркүмү менен да омоним болуп келе берет. Андай омоним сөздөр кыргыз тилинин лексикалык катмарында жыш учурайт. Кээде кайсыл бир тууранды сөзгө омоним болуп калган башка сөз түркүмү тубаса түрүндө келсе, кээде кайсыл бир мүчөлөрдүн жалганышы менен туунду түрүндө омоним болуп калат. Мисалы, **бур** деген сөз этиштик мааниде да, тууранды (сезим) сөздүк мааниде да тубаса түрүндө келсе, **бураң** деген сөз элес тууранды сөз катары тубаса түрүндө, этиш сөз катары туунду түрүндө колдонулат.

Ошентип, тууранды сөздөрдүн башка сөз түркүмү менен болгон омонимдик катышын **тубаса түрүндө кездешкен омоним сөздөр** жана **туунду түрүндө кездешкен омоним сөздөр** деп эки чоң топко бөлүштүрүүгө болот:

1.6.2.1.1.Тубаса түрүндө кездешкен омоним сөздөр.

Тууранды сөздөрдүн башка сөз түркүмдөрү менен омонимдик катышта келген учуруна төмөндөгү мисалдарды фактылык материалдар катары кароого болот:

Шып₁ – тууранды сөз: кыймылга карата колдонулган жөнөкөй, тубаса элес тууранды сөз. Мисалы: *Ал кутуусүздөн шып кирип келди* (М.Гапаров).

Шып₂ – зат атооч: жекелик сандагы, үчүнчү жактагы, атооч жөндөмөдөгү, жөнөкөй жана тубаса, конкреттүү зат атооч. Мисалы: *Шыпты караган калыбында телмирип көпкө турду* (М.Борбугулов).

Барк₁ – тууранды сөз: жөнөкөй, тубаса табыш тууранды сөз. Мисалы: *Барк-барк сүйлөгөнү менен колунан иш келип жарытпады* (К.Сактанов).

Барк₂ – зат атооч: жекелик сандагы, үчүнчү жактагы, атооч жөндөмөдөгү, жөнөкөй жана тубаса, абстракттуу зат атооч: *Кадыр-барк өзү эле келе калбайт* (С.Байгазиев).

Күш₁ – тууранды сөз: жөнөкөй жана тубаса табыш тууранды сөз. *Күш-күш басып, араң эле кыймылдаган семиз киши таштын үстүнө келип олтура калды* (Т.Сыдыкбеков).

Күш₂ – сырдык сөз: канаттууларга (жаныбарларга) карата колдонулган сырдык сөз. *Күш, күш! Тоок дегениң өтө жут жаныбар болот экен, тобо!* (Оозеки кептен).

Чай₁ – тууранды сөз: жөнөкөй жана тубаса табыш тууранды сөз: *Чай-чуй кыйкырышып, башка нерсенин баарын унутуп коюшкан* (Ч.Айтматов).

Чай₂ – зат атооч: жекелик сандагы, үчүнчү жактагы, атооч жөндөмөдөгү, жөнөкөй жана тубаса, конкреттүү зат атооч. Мисалы: *Ысыктын күнүндө кечке эрмектеген суусундугу көк чай* («Ош шамы»).

Чай₃ – этиш: баштапкы формасы чай. Туруктуу белгилери: жөнөкөй, тубаса этиш. Туруксуз белгилери: негизги мамиледе, баяндагыч ыңгайда, жөнөкөй учур чакта. Мисалы: *Унду муздак сууга чайып, кийин кошуп жиберүү керек* (Сүйлөшүү стилинен).

Ар₁ – тууранды сөз: жөнөкөй жана табыш тууранды сөз: ... *дагы биртке болсо «ар» деп бетине асылгыдай* (Т.Касымбеков).

Ар₂ – зат атооч: жекелик сандагы, үчүнчү жактагы, атооч жөндөмөдөгү, жөнөкөй жана тубаса, абстракттуу зат атооч. Мисалы: *Ары жок күлкүчү, санаасы жок уйкучу* (Макал).

1.6.2.1.2. Туунду түрүндө кездешкен омоним сөздөр төмөндөгүдөй жолдор менен жасалат:

1) Айрым зат атооч сөздөргө жак таандык (экинчи жак) - ың мүчөсү жалганган учуру да, элес тууранды сөздөр менен **шарттуу омоним** болуп калат: **алча+ың=алчаң, калта+ың=калтаң, ала+ың=алаң** ж.б.

Алчаң₁ – тууранды сөз: жөнөкөй жана тубаса элес тууранды сөз. Адамдын, жаныбарлардын жагымсыз басышына карата колдонулат. Мисалы: *Кечке эле алчаң-алчаң ары-бери баспай, иштесенер боло* (М.Кыдырбаев).

Алчаң₂ - жекелик сандагы, экинчи жактагы, атооч жөндөмөдөгү, жөнөкөй жана туунду, конкреттүү зат атооч (алча+ың). Мисалы: *Алчаң да быша баштаптыр* (Ж.Самиев).

Алаң₁ – тууранды сөз: жөнөкөй жана тубаса элес тууранды сөз. Бул элес тууранды сөз ар кандай эле жаныбардын көзүнө карата колдонулат. Мисалы: ... *алаң-булаң чочуп, айтылуу мергенчилерди ээрчип келе берди* (К.Бакиев).

Алаң₂ – зат атооч: жекелик сандагы, экинчи жактагы, атооч жөндөмөдөгү, жөнөкөй жана туунду, конкреттүү зат атооч (ала+ың). Мисалы: *Алаңдан чыккан «булагың», кончуңа жетпей токтоптур* (М.Алыбаев).

2) Айрым этиш сөздөргө жак мүчөнүн кыскарган формасы (2-жактын –ың мүчөсү) жалганганда да, элес тууранды сөздөргө **шарттуу омоним** сөздөр пайда болуп калат:

Бураң₁ – тууранды сөз: жөнөкөй, тубаса элес тууранды сөз. Бул элес тууранды сөз да адамдын же башка жаныбарлардын белин аяй баскан басышына карата колдонулат. Мисалы: ... *бураң этип, башын өйдө чулгуп, мени менен кошо басып бара жатып, ...* (Ч.Айтматов).

Бураң₂ – этиш: баштапкы формасы бура. Туруктуу белгилери: жөнөкөй, тубаса этиш. Туруксуз белгилери: негизги мамиледе, баяндагыч ыңгайда, жөнөкөй учур чакта (бура+ың). Мисалы: *Оңго бураң, үнү бийиктейт* («Кыргызстан обондору»).

Арбаң₁ – тууранды сөз: жөнөкөй жана тубаса элес тууранды сөз. Бул элес тууранды сөз арык жана узун бойлуу адамга карата, ошондой эле, арбагай-тарбагай көрүнүштөгү элеске карата колдонулат. Мисалы: *Арбаң-арбаң эткен бирөө бар, ким экенин тааный албай турам* («Алатоо»).

Арбаң₂ – этиш: баштапкы формасы арба. Туруктуу белгилери: жөнөкөй, тубаса этиш. Туруксуз белгилери: негизги мамиледе, баяндагыч ыңгайда, жөнөкөй учур чакта. (**арба+ың**). Мисалы: *Эми аны жылуу сөзүңүз менен эле арбаң* («Чалкан»).

Арбаң₃ - турмуштук сырдык сөз. (**ары+ба+ың**) «*Арбаң, чоң эне*» – деди да, жигит акырын ийилди (Т.Касымбеков).

Илдир₁ – тууранды сөз: жөнөкөй жана тубаса, элес тууранды сөз. Бул элес тууранды сөз чарчанкы кыймылга карата колдонулат. Мисалы: ... *нары-бери илдир-илдир басып турган экен* (Т.Касымбеков).

Илдир₂ – этиш: баштапкы формасы ил. Туруктуу белгилери: жөнөкөй, тубаса этиш. Туруксуз белгилери: негизги мамиледе, баяндагыч ыңгайда, жөнөкөй учур чакта. Мисалы: *Атамдан калган акшумкар, Этине келген чагы экен. Өрдөк, казды илдирип, Сала турган чагы экен* (фольк.).

Тууранды сөздөрдөгү омонимдик маанилер мындан сырткары да бир топ. Биз бул бөлүмдө абсолюттук омоним

сөздөр менен шарттуу омоним сөздөрдүн тууранды сөздөр менен болгон катышын азыноолак белгиледик.

1.6.3. Синоним имитативдер.

Тууранды сөздөрдүн омонимдик, көп манилүүлүк маанилери жөнүндө кеп кылдык. Эми тууранды сөздөрдүн синонимдик мааниси жөнүндө кеп кылмакчыбыз. Чындыгында, маанилери боюнча окшош, жакын тууранды сөздөр кыргыз тилиндеги тууранды сөздөрдүн ичинде да бир топ арбын. Ошондуктан, аларды атайын тартипке салып берүү максатка ылайыктуу болот. Синоним тууранды сөздөрдү берүүдө болушунча нейтралдуу мааниге ээ болгонун алгач берип, андан соң кийинкилерин берүү туура жыйынтыкка алып келет деп ойлойбуз. Синоним тууранды сөздөр көп болбогону менен аздыр-көптүр кездешет.

Маслен, болк – шуу – зырип – лак деген тууранды сөздөр, дээрлик, бардык учурда корккон мезгилде колдонулат:

1. *Ысмайыл колуна кармап турган бир нерсени былк эттире жерге таштаганда, Сейденин жүрөгү да болк этип, кошо үзүлүп түшкөндөй болду* (Ч.Айтматов). 2. *Жүрөгү шуу этип, бүткөн бою дүрүлдөп, өңү кумсара түштү* (Ч.Айтматов). 3. *Күтүүсүздөн чертилген терезенин добушунан Айшанын жүрөгү зырип этти* (Т.Сыдыкбеков). 4. ... - *кийиздей калың шинелдин астынан Ысмайылдын жүрөгү ичтеги баладай туйлап, лак-лак урганын Сейде ансыз да сезип турду* (Ч.Айтматов).

Булт – мант - шуу – шып – жылт – кылт – кылак – лак, лып. Бул тууранды сөздөрдүн баары кыймылдын тез, кыска, көз ирмемчелик убакытта болуп өткөн элесин туюнттурууда колдонулат. Жогорку тууранды сөздөр адамдын, жаныбарлардын кыймылынын элесине карата колдонула берет:

1. *Ошондо Айым-Балык суурулуп чыгып, сууга булт кирип кетти* (Ч.Айтматов). 2. *Кайрыет, түлкүдөй мант берип, булаңдаган куйругун карматпай, бүгүн бирди, эртең башканы айтып, элдин башын айланткысы келгендерди былк эттирбей талылуу жерден кармап, ...* («Агым»). 3. *Түнкү тынчтыкта бир караан жанынан шуу өткөнүн гана сезип калды* (К.Бакиев). 4. *Ал адатынча жумшак эриндерин шып эттирип, шыпшына отурду да, эрини эрине тийбей сүйлөй баштады* (Ж.Саатов). 5. *Иш*

башталганда **жылт** коюп жок болуш Дөөлөтбайдын адаты эмеспи (Т.Султанов). 6.Калтар түлкү кырандан бир **кылт** этип көрүндү да, дароо көздөн кайым болду (К.Мусаев). 7.Асканын арасынан бир жылаңач бала **кылак** эте түшүп, жок болуп калды (К.Жаманкулов). 8.Ошол баш аламан заманда он эки миң сомду **«лак»** дедирген экенбиз го чиркин... («Агым»). **Гүлшан лып** ордуна туруп барып, ... (Ө.Даникеев).

Быйтың-быйтың – бөйтөң-бөйтөң – тыпың-тыпың – тепең-тепөң. Бул элес тууранды сөздөр адатта, эки, үч жаштагы жаш балдардын басышындагы жагымдуу кыймылына карата колдонулган синоним элес тууранды сөздөр. Мындан сырткары кыска бойлуу адамдардын бутуна карата да колдонулат: 1.**Кылыгы чыгып калган кызынын быйтың-быйтың** басканына кубанган атасы так көтөрө коюп, бооруна кысты (Б.Үкүев). 2.**Бөдөнө баш бөйтөң-бөйтөң бөбөктөр эсен турдуңарбы?** (Фольклор). 3.**Өзү басып калгандан бери тыпың-тыпың баса берип, бир аз арыктай да түштү** (А.Сатарова). 4.**Эшегин минип элең-элең, жолго чыкты тепең-тепөң** (Фольклор).

Күп – балч - былч – дүңк – даңк – канк - карс – тарс. Жандуу жана жансыз заттардын кагылышуусунан, кандайдыр бир оор салмактагы предметтин кулап түшүшүнөн же машиналардын бири-бирине урунуп алышынан улам чыккан синоним табыш тууранды сөздөр.

1. **Кар астындагы музду байкабай басып алган Касым күп** жыгылганда, башындагы тумагы тээтигиндей ыргып кетти (Т.Бакаев). 2. **Бетке балч-балч** уруп, койнуна эрип жаткан карды сезбей Сейде тура эле берди (Ч.Айтматов). 3.**Мандайлашып турушуп, Былч-былч бетке** урушуп (Фольклор). 4.**Күтпөгөн жерден эле «дүңк»** эткен дабыш чыкты (К.Юдахин). 5.**Мылтык аткан эмедей тоо жаңырып даңк** эткен (К.Юдахин). 6.**Көсөө менен канк** дедире башка бир чапты (К.Юдахин). 7.**Мылтык атып тарс** коюп, добул согуп **карс** коюп (Фольклор). 8.**Карс – тарс** этишпей, сыпайы өсүшүп, сылык болуп калышат экен (К.Юдахин).

Бырс – шаңк - шыңк – жыртаң - жалжаң – ырсаң – ылжаң – мылжың - кыт-кыт - Бул синоним тууранды сөздөрдүн баары адамдын шылдындуу, мыскылдуу, наздуу же

күтүүсүздөн күлүп жиберген учурундагы күлкүсүнүн дабышын жана элесин туюнтат.

1.-*Өзүң бил, - деп шофер бырс күлүп, кабинанын эшигин карс жапты* (Ч.Айтматов). 2.*Күлкүсү шаңк-шаңк чыгып, аркы өйүзгө угулуп жатты («Ош жанырыгы»)*. 3. ... *Жамийланын ийилген кара кашы сустайып, шыңк-шыңк күлүп жаткан күлкүсү тыйылып, унчукпады* (Ч.Айтматов). 4. *Неге жыртаң-жыртаң күлүп, сынагансып тиктейсиң* («Агым»). 5.-*Мына, сизди таап алдык, -Танаке,-деп жалжасая күлүп ...* (Ч.Айтматов). 6.-*Сенин мылжың-мылжың күлгөнүң мага бир тыйын* (Ч.Айтматов).

1.6.4. Антоним имитативдер.

Антоним жана синоним тууранды сөздөр омоним тууранды сөздөрдөн өзгөчөлөнүп, эки компоненти тең бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү болот. Тактап айтканда, биринчи компонентиндеги тууранды сөз табыш тууранды сөздөргө тиешелүү болсо, демек, экинчи компонентиндеги тууранды сөз да табыш тууранды сөзгө таандык болот, эгер биринчиси элес тууранды сөз болсо, экинчиси да элес тууранды сөзгө, биринчиси сезим тууранды сөзгө тиешелүү болсо, экинчиси да сезим тууранды сөзгө таандык болуп калат. Андай семантикалык өзгөчөлүктөрдү төмөндөгү фактылык материалдардан байкоого болот.

Алчаң – кыдың Жалпысынан, жылкынын басышына карата колдонулган антоним элес тууранды сөз. Биринчи учурдагы тууранды сөздү абдан чоң тулкуга ээ болгон барандуу аттын басышына карай колдонсо, экинчи учурда өтө кичинекей тулкуга ээ болгон же пони аттардын, эшектин басышына карай колдонулат. Мисалы: *Алчаң-алчаң ат минип, кыдың-кыдың тай минип* (Фольклор).

Балбал - бүлбүл Жарыкка карата колдонулган антоним элес тууранды сөздөр. Биринчисиде жарыктын күчтүү даражада берилишин билдирсе, экинчисинде тескерисинче, жарыктын араң гана күйгөнүн билдирет. Мисалы: 1. *Балбылдап жанып турган күндү ким тике карай алмак эле* (М.Марипов). 2.*Ичкериден шам күйүп, терезе бүлбүл күүгүм болду* (Ч.Айтматов.). Ушул эле элес тууранды сөздөр өтмө мааниде

көзгө карата да колдонулат. Ал учурда да ушундай антонимдик маани камтылат. Мисалы:

1. *Балбылдап жанган көздөрүң,*

Жалооруп сага жетпедим (Обондуу ырлардан).

2. *Көздөрү араң эле бүлбүлдөп, көмөкөйүндө бир нерселерди сүйлөйт* (Ж.Саатов).

Барбаң-барбаң – тырпың-тырпың. Адамдын мурдуна карата колдонулган антоним элес тууранды сөздөр. Мурду чоң, барбагай келген адамдын бет көрүнүшүнө карата биринчи учурда колдонулса, экинчи учурда, тескерисинче, мурду кичине, бырбыгый мурунга карата колдонулат: 1. *Бала Сейтек барбаңдан, Аң издөөгө чыкты эле* («Сейтек»). 2. *Жанагы бучуйган немеси да тырпың-тырпың этип мени жаш баласынтып, урушуп коет* (Т.Касымбеков).

Булт – сорок. Кыймыл-аракетке карата колдонулган антоним элес тууранды сөздөр. Кандайдыр бир заттын күтүүсүздөн пайда боло калышын же суурдун ийининен күтүүсүздөн чыга калган учурун, түлкүнүн мант берип бурулушундагы кыймылдын элесин билдирген, ошондой эле, тескерисинче, ал нерсенин көз ирмемчелик убакытта жок болуп калышын билдирген антоним элес тууранды сөздөр. Мисалы: 1. *Куйругун булт чыгара коюп, кайра качты* (А.Саспаев). 2. *Тайгандын шыбытын сезе калган бир суур ийининин оозуна сорок тура калып, чаңырып жиберди* (Ж.Саатов).

Бүжүн-бүжүн – коркоң-коркоң. Адатта, бул элес тууранды сөздөр алда бир нерседен же кимдир бирөөдөн корккон учурда, тескерисинче, өзүн башкалардан ашкере кыйын сезген, бой көтөргөн адамдын басыш кыймылдарына карата колдонулат. Мисалы: 1. *–Жөн эле оозума келгенин айтып койдум да, - деди бүжүрөп* (Ч.Айтматов). 2. *Чаап алчуудай коркоң-коркоң бой көтөрө сүйлөгөнүнөн не болуп кетер экен деп тынчсыздана түштүм* (Т.Үмөталиев).

Былк – жалт. Бул элес тууранды сөздөрдүн антонимдик мааниси тексттин ичинде даана байкалат. **Былк** деген элес тууранды сөзгө **этпе** деген жардамчы этиш кошулганда, эч кыймылдабай койгондукту, кенебегендикти, камырабагандыкты билдирсе, **жалт** деген тууранды сөз бир нерседен улам чочуп кенткендикти, жан жагына дароо баш буруп карагандыкты

билдирет. Мисалы: 1. *Мадамин-бек былк эткен жок* (Т.Касымбеков) 2. *Жалт карай берди Мадамин-бек, эрди бек кымтылган, муруту түктөйүп, эки көзү пашага кадалды* (Т.Касымбеков).

Дуу – шык, так. Бул тууранды сөздөр сезим тууранды сөздөрдүн тобуна кошулуп, анын ичинен даам татуу сезим тууранды сөздөр болуп эсептелет. Биринчиси ачуу даамга карата колдонулса, экинчи жана үчүнчүлөрү таттуу даамды таткан учурга карата колдонулат. Мисалы: 1. *Калемпири көп салынган тамакты байкабай ууртап алган неме оозунун дуу-дуу ачышканына чыдабай, суудан ууртап жиберди.* 2. *Шык этип тамшанып алып, үмүттүү көзү менен дагы чөнтөктү карап калат.* 3. *Тамакайы такылдап, шилекейи чубуруп, чыдай албай кетти* (Оозеки кептерден).

Дүгдүн – ийрен. Адамдардын же жаныбарлардын мойнуна карата колдонулган антоним элес тууранды сөздөр. Биринчи учурда жоон моюнга карата айтылса, экинчи учурда ичке моюнга карата колдонулат. Мисалы: 1. *Гүлсары майтарылар түрү жок, мойнун дүгдүйтө ийип, куйругун көккө чычайтып, үйүрдү тегеренип көйрөндөнө кетет* (Ч.Айтматов). 2. *Кетчи деги ийрең-ийрең дебей, өзүм эле бүтүрөм* (Ч.Айтматов).

Жарк-жарк - үлүң-үлүң. Элес тууранды сөздөр. Биринчи учурда жарыктын бирдей темпте берилип тургандыгы, тактап айтканда, кайталанып тургандыгы берилсе, экинчи учурда, тескерисинче, жарыктын болор-болбос гана күйүп тургандыгы берилген. Мисалы: *Илгери кеч киргенде Сулайман тоого чыгып Ошту карасаң ар жерден гана үлүң-үлүң күйгөн жарыктар көрүнчү эле, азыр кечки Ошту көрсөң жарк-жарк күйгөн свет жарыктарына суктанбай кое албайсың* («Ош жаңырыгы»).

Жарк – жалп, үлп. Бул элес тууранды сөздөр, негизинен шам же электр жарыгына карата колдонулат. Биринчи учурда карангы бөлмөдө күтүүсүздөн электр жарыгынын күйө түшүшүн же карангы түн ичиндеги чагылган жарыгын элестетсе, экинчи, үчүнчү учурда, тескерисинче, күйүп турган электр жарыгынын күтүүсүздөн өчүп калган учурун билдирет. Мисалы: 1. *Жарк этет да, жалп өчөт, жарк этет да, жалп өчөт..* (Ч.Айтматов.) 2. *Кечээги маалына жетип-жетпей свет дагы адатынча үлп өчтү* («Мезгил үнү»).

Жымшың – алаң, бакыран. Адамдын көзүнө карата айтылуучу антоним элес тууранды сөздөр. Айрым көздөр, көбүнчө, Азия материгинде жашаган элдердин көздөрү тар болгондуктан, жымшыйып көрүнөт, ал эми айрым адамдардын көздөрү, адатта, Европа, Африка ж.б. материктериндеги элдердин көздөрү чанагынан чыгып кетчүүдөй болуп, чоң көрүнөт. Ошондой көрүнүштөрдү жогорку тууранды сөздөр элестүү кылып көрсөтөт. Мисалы: 1.*Жымшың-жымшың көздөрү менен уурдана карап, андан эмне сөз чыгарын күттү* (Сүйлөшүү стилинен). 2.*Алаңдаган көздөрү эле уурулук кылганын айтып турду* («Аалам»).

Жымың – тултун. Көнүлдүн көтөрүңкү же чөгүңкү экенине карата колдонулуучу антоним элес тууранды сөздөр. Адамдын күтүүсүздөн сүйүнгөндөгү жүзүндө пайда болгон жана жылдызы түшүп, маанайы төмөн адамдын жүзүндөгү көрүнүшүнө карай колдонулат. Мисалы: 1.*Иреңи жымыңдап, көзүнүн төбөсү менен карап тиктеп, жука эрини кулак түбүнө жеткенче чоюша жылмайып, утурлай каршы алды* (Т.Касымбеков). 2.*Жылыткансып жүрөгүмдүн чекесин, Жылдыз сымал жымың-жымың этесин* (И.Гилязеддинов.). 3.*Иш кыларда кабагы карыш түшүп бети тултун-тултун боло калат* (С.Өмүрбаев).

Ийрең-ийрең – дардаң-дардаң, көлтөң-көлтөң. Бул антоним элес тууранды сөздөр адамдын дене мүчөсүнө карата колдонулат. Арык, буту-колу ничке адамдын басышындагы элеске жана өтө толук, алибеттүү, семиз адамдын басып бараткан көрүнүшүндөгү элесине карата пайдаланылат. Мисалы: 1)*Чийдей болгон буттары оор капты көтөргөндө ийрең-ийрең кадамдалса, качан жыгылып кетет экен деп коркосун* (М.Абакиров). 2.*Дардаң-дардаң басканы менен колунан иш келип жарытпайт* (К.Сактанов). 3)*Көлтөң-көлтөң жүгүрүп, бутунун учу менен басып калды* (К.Жантөшев).

Күңк (мыңк) – шаңк. Адамдын дабышына карата колдонулган антоним табыш тууранды сөздөр. Көбүнчө, күнөөлүү адамдын болор-болбос үн чыгарып сүйлөгөн учуруна жана ачуу үнү менен бакырган же күлүкүсү таш жарган адамдын үнүнө карата айтылат. Мисалы: 1.*Күнөө иш кылып койгондо, үнү бийик чыкпай, ушинтип күңк-күңк (мыңк-мыңк) сүйлөп*

калат (К.Сактанов). *Адашып кеттим, - деп күңк этти Танабай (Ч.Айтматов).* 2. *Негедир баягы шаңк-шаңк күлгөн жагымдуу күлкүсү угулбайт (Ж.Саатов).*

Күрпөң – сөлпөң. Аттын басышына байланышкан антоним тууранды сөздөр. Биринде шаңдуу, барандуу, көрүнүштүү басышты элестетсе, экинчисинде кашаң, чобур, илкий, араң эле баскан аттын басышын элестетет. 1. *Күрпөң-күрпөң жүгүртүп, күлүктү минсең бир кызык (Токтогул).* 2. *Кашаң торуну сөлпөңдөтүп олтуруп качан жетер экен («Мезгил үнү»).*

Лап – жалп, жарк - үлп. Бирдей эле антонимдик мааниге ээ болгон элес тууранды сөздөр. Биринчи учурларда күтүүсүздөн эле жарыктын пайда боло калганын билдирсе, экинчи учурда, тескерисинче, жарыктын күтүүсүздөн өчүп калганын билдирет. Мисалы: 1. *Кызыл жалын лап этип дүйнөнү бир жалмады да, жалп өчтү, анан капкараңгы түн басты да калды (Ч.Айтматов).* 2. *Жарк этип свет күйсө сүйүнүп калат, үлп этип кайра өчсө светчилерди уруша баштайт, байкуш кемпир (Оозеки кептен).*

Талп – тып. Салмактуу, көлөмдүү, оор нерсенин жана жеңил, көлөмү өтө кичинекей нерсенин бийиктен жерге түшкөндө чыккан добушун билдирген антоним табыш тууранды сөздөр. Бул антоним тууранды сөздөр адатта, чоң каптын, көлөмдүү сумканын, толук адамдын же дагы бир башка жумшак көлөмдүү нерсенин бийиктен кулап түшкөндөгү жана тамчыдан, чыккан дабышын билдирген учурда колдонулат. Мисалы: 1. *Атты минип көрбөгөн курсагы чоң, алибеттүү шаардык жигит ат жалт бергенде талп түшүп калса болобу, тобо! (Сүйлөшүү кебинен).* 2. *Сырттагы тып-тып таамп жаткан тамчынын добушунан улам жаздын алгачкы жааны жаап жатканын сезип, ичимден кубандым (Ж.Орозова).*

Тейтең – балпаң. Жаш балдардын же бою кичине, арык адамдардын басышы менен, тескерисинче, семиз, толук, көлөмдүү адамдардын басышына карата колдонулган антоним элес тууранды сөздөр. Бул тууранды сөздөр бири-бирине антонимдик мааниде колдонулганын контексттен көрүүгө болот. Мисалы: 1. *Өзүн каадалуу сезип, колун артына алып, ары-бери тейтең-тейтең басып калат («Нур»).* 2. *Кубанычы койнуна*

батпай, балпаң-балпаң барып, бир нерсени койнуна катып келди («Чалкан»).

Тойтоң-тойтоң – сөлпөң-сөлпөң. Кичине жана чоң адамдын басышына карата айтылган антоним элес тууранды сөздөр. Биринчи учурда көңүлдүү, шандуу маанайды билдирсе, экинчи учурда чарчаккы, көңүлсүз маанайды билдирет. Мисалы: 1. *А түгүл кыздары да тойтоңдоп таш көтөрүп келип жүрүштү* (Ч.Айтматов). 2. *Бул жүрүшүндө дардайган Шарип сөлпөң-сөлпөң жортуп эки күндө да жетпейт* (Сүйлөшүү стилинен).

Орсон – кемшиң. Адамдын тишине карата колдонулган антоним элес тууранды сөздөр. Адатта, тиши жарашыксыз, өтө чоң, жагымсыз тишке же тиши жок адамдын оозуна карата айтылат. Мисалы: 1. *Эриндери шалпыйган, тиши орсок жигиттин орсоң-орсоң сүйлөгөнүнө негедир жини келип отурду* (Т.Сыдыкбеков). 2. *Алыста жүргөн уулун эстеген сайын байкуш кемпир кемшиң-кемшиң ыйлап калчу* (А.Стамов).

Шуу (зуу) – тык. Кыймылдын элесине карата колдонулган антоним элес тууранды сөздөр. Биринчи учурда кандайдыр бир нерсенин же заттын ордунан эле өтө тездик менен кыймылга келген учурундагы элесин чагылдырса, экинчи учурда тескерисинче, ошондой тездик менен кыймылдап жаткан кыймылдын абдан кыска убакыттын ичинде токтогондугун билдирет. Мисалы: 1. *Көз ачып-жумганча шуу өтө берди* («Алатоо»). 2. *Жорго зуу коюп өтө бергенде келиндердин жүздөрү, ...* (Ч.Айтматов.). 3) *Машинаны тык токтотту да, - андай болсо өзүң минип кете бер, - деп түшүп кетти* (Ж.Саатов).

Шып – майпаң. Адамдын кыймылына карата колдонулган антоним элес тууранды сөздөр. Өтө тездик, шамдагайлык менен кыймылдаган дене мүчөсү арыкчырай адамдын кыймылынын элесине же өтө жай, акырын кыймылдаган толук, алибеттүү адамдын кыймылына карата айтылган элес тууранды сөздөр. Мисалы: 1. *Шып-шып иштеп, канча иш болсо да тез эле бүтүрө коет* (А.Стамов). 2. *Аюудай майпаң-майпаң басып жеткиче да, алты саат өтөт* (К.Омоналиев).

Үтүрөң – ырсаң, мылжың. Ачууга алдыргандагы же жүзүнөн күлкүсү төгүлө түшкөн учурдагы элести туюнткан антоним элес тууранды сөздөр. Негизинен, бул эки көрүнүш тең адамдын жүзүндөгү жинденгендеги, ачуулангандагы же

күлүкүсүн тыялбай, оозу жайыла түшкөндөгү учурун элестетет. Мисалы: 1. *Жаш балдар жөжө короздордой үтүрөң-үтүрөң тиреше калышат* (М.Сулайманов). 2. *Ошондогу анын мыскылдуу мылжың-мылжың күлгөнүн!* (Ч.Айтматов).

Эмшең – ылжаң. Адамдын оозуна карата колдонулган антоним элес тууранды сөздөр. Кайгыга батканда, ызаланганда, көзүн жаш чайпаганда адамдын оозу эмшейсе, тескерисинче, күлкүсү оозуна батпай, ууртунан төгүлө баштаганда оозу ылжая түшөт. Ушундай антонимдик маанидеги көрүнүштөргө карата колдонулат. Мисалы: 1) *Эми эле ыйлап жиберчүдөй эмшең-эмшең энесин карайт* (Оозеки кептен). 2) *Эмне эле түлкүнүн ургачысындай ылжаңдайсың!* (К.Абылов).

Эдирең – салпаң. Аттын, эшектин басышына карата колдонулган антоним элес тууранды сөздөр. Адатта, шашылыш түрдө чапкылап бараткандагы же чарчап-чалыгып калган аттын же эшектин басышындагы көрүнүштөргө карай колдонулат. Мисалы: *Эдирең-эдирең жүгүргөн эшектери бир кырды ашпай салпаң-салпаң басыштарына түшүптүр* (К.Осмоналиев).

Чүнүрөң – тостоң. Көзгө карата колдонулган антоним элес тууранды сөздөр. Адамдын анатомиясы ар түрдүү. Кээ бирөөнүн көзүнүн чанагы кененирээк болот да көздүн көрүүчү бөлүгү артыраакта жайгашат. Натыйжада, көз чүнүрөйүп көрүнөт. Ал эми айрымдарынын көзүнүн чанагы тарыраак болуп, көздүн көрүүчү бөлүгү алдыраак чыгып турат. Бул учурда көз тостоюп көрүнөт. Ушундай көрүнүштөрүнө карата жогоркудай антоним маанидеги элес тууранды сөздөр колдонулат. Мисалы: 1. *Көздөрү чүнүрөк бир аскер адамы келип, элдин эсебин алды* (Т.Касымбеков). 2. *Тостоң-тостоң караган бака көздүү неме экен* (А.Стамов).

1.7. Видеомимемалардын структуралык түзүлүшү.

Элес тууранды сөздөрдү өзүнүн морфологиялык түзүлүшү боюнча табыш тууранды сөздөр сыяктуу эле жөнөкөй жана татаал, түгөйлүү жана тубаса деп бөлүштүрүү максатка ылайыктуу болуп эсептелет.

Жөнөкөйгө, негизинен бир муундуу тууранды сөздөрдү кошууга болот. Бул топко **CVC, VCC, CVCC**, типтеги тууранды сөздөрдү мисал келтирүү туура жыйынтык берет: **лып, шып,**

так, шак, чак, гыз, жалп, үлп, үнк, селт, солк, чолп, карс, мыңк ж.б. Татаал элес тууранды сөздөр негизинен редупликациялык жол менен, тактап айтканда, бир уңгунун кайталанып калышы менен жасалат. Мисалы: **дүнк-дүнк, чаңк-чаңк, каңк-каңк, жылт-жылт, жарк-журк, үлп-үлп, дирт-дирт** ж.б.

CVC, VCC, CVCC типтеги элес тууранды сөздөр кош сөз түрүндө, тактап айтканда, татаал түрүндө келгенде, жөнөкөй түрүндөгүдөн лексикалык мааниси жактан өзгөчөлөнөт, тагыраак айтканда, кыймылдын же жарыктын элесинин бир жолу эмес бир нече жолу же бир ыргакта кайталанып калгандыгын билгизип калат. Мындан сырткары, татаал элес тууранды сөздөрдүн тобуна **VCVC, CVCVC, CVCCVC** типтегилерди кошууга болот. Мисалы: **үлүң-үлүң, өпөң-өпөң, итең-итең, шалак-шулак, далак-дулак, жымың-жымың, дордон-дордон, кемшиң-кемшиң, тейтең-тейтең, апсаң-апсаң, олчоң-олчоң, үтүрөң-үтүрөң** ж.б.

Түгөйлүү элес тууранды сөздөрдү түзүлүшүнө карай өз ара төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот.

1) Эки компоненти тең өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ болгон же кайталанма элес тууранды сөздөр: **тарс-тарс, шарак-шарак, жымың-жымың, шалак-шалак, апсаң-апсаң, өпөң-өпөң, тартаң-тартаң, жилбиң-жилбиң** ж.б. Бул типтеги элес тууранды сөздөрдүн өзгөчөлүгү, компонентиндеги түгөйлүнүн бирин алып койсо да сыңар түгөйү колдонула берет. Мисалы: 1. *Өз боюна ээ боло албай **шалак жыгылды*** (Оозеки кептен). 2. *Башы **шалак-шалак** эки жакка ооп, өзүн жакшы билбей келатты* (Оозеки кептен).

2) Компонентиндеги түгөйлүнүн бири мааниге ээ болуп, экинчиси мааниге ээ болбой, бирок биринчи компоненти менен чогуу келгенде мааниге ээ болгон элес тууранды сөздөр: **жарк-журк, шалак-шулак, тарс-турс, карс-курс, жылт-жулт, эпең-сепең**.

3) Эки компоненти чогуу турганда маани берип, бөлөк-бөлөк турганда мааниге ээ болбой калган элес тууранды сөздөр: **опур-топур, далак-дулак, илбиң-жилбиң, эпең-тепең**, ж.б. Бул элес тууранды сөздөр компонентинен бөлүнүп өз алдынча

келгенде эч кандай маани бербей калат. Мисалы: *опур, тонур, элбең, эпең, сепең, далак, дулак, илбиң, элеп. жселеп* ж.б.

1.8. Имитативдердин сөз жасоо касиеттери

Бардык эле түрк тилдеринде тууранды сөздөр түрдүү нерселерден, заттардан чыккан үндөрдү, кыймыл-аракеттердин элесин жана адамдын ички сезимин туурап берүү менен оозеки речте да, көркөм чыгармаларда да кенири жолугат.

Тууранды сөздөр адабий тилдин сүйлөшүү стилинде өтө жыш колдонуу менен, алар өзгөчө диалогдук речте маңыздуу берилип, андан элестүүлүк, экспрессивдүүлүк жандуу байкалат.

Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр сөз жасоонун жана сөз өзгөртүүнүн өзгөчө белгилери менен мүнөздөлөт. Тууранды сөздөрдүн сөз жасоосу сөздүк составдын байышынын бир базасы катары кызмат кылат.

Бүтүндөй бир үндү, көрүнүштү, сезимди билдирген тууранды сөздөр сөздөрдүн башка топторуна мүнөздүү болбогон сөз жасоо аффикстерине ээ. Жаңы сөздөр тууранды сөздөрдөн көбүнчө аффиксация жолу аркылуу жасалат.

Дабыштын тууралышын, кыймыл-аракеттин ылдамдыгын же капыстан пайда болгон жарыкты, жаркыроону, ички эмоциянын туою сезимин билдирген тууранды сөздөр дагы өз спецификасына ээ. Табыш жана элес тууранды сөздөрдөн дээрлик этиштер жасалат. Мурунку учурдагы тууранды сөздөрдүн көпчүлүгү унгу түрүндө кездешпей, белгилүү сөз жасоочу мүчөлөр менен биргеликте гана колдонулуп, учурда морфемалардын аралыгындагы чек билинбей калган. Ал сөз жасоочу морфемалар болуп **–ылда**, жана **–кыра** эсептелет¹. Аз өнүмдүү мүчө катары **–а** мүчөсүн айтууга болот. Алар: **кыркылда, таркылда, шалпылда, зыңылда, күшүлдө, пышылда, чаңкылда, күркүрө, бадыра, шытыра, чатыра, калдыра** ж.б. Мисалы: *Ал эмне эле чаңкылдап жатат.* (Т.Касымбеков). *Гүлсары кошкурунуп алып, кулак жапыра зуулдап баратты* (Ч.Айтматов). *Туяк тийген жердин балчыгы былчылдап, кар аралаш баткак артта калып жатты* (Ч.Айтматов).

Жогорку мүчөлөрдөн кийин **–ык, –т** мүчөлөрү айкашып

1. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер. –Фрунзе, 1981, 23-25-б.

2. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер. –Фрунзе, 1981, 31-б.

келип зат атооч сөздөрдү жасайт².

Алар: **тонкулдак, шалпылдак, таркылдак, шатырак, калдырак, бадырак, шыбырт, дүбүрт, дыбырт** ж.б. Мисалы: *Бул атты мингенде сак болбосоң, калдырак, шалдырактардан үркмөй адаты бар экен* (Оозеки кептен).

Шыбырт-шыбырт үн менен,

Сырдашабыз түн менен (Обондуу ырдан).

Дыбырт-дыбырт назик добуш музыкадай угулат,

Дыбырттаган жамгыр суусу моюн ылдый куюлат
(Обондуу ырдан)

Ушундай эле жол менен элес тууранды жана сезим тууранды сөздөрдөн да башка сөз түркүмдөрү жасалат.

Элес тууранды сөздөрдөн деле, негизинен, биринчи кезекте элестүү этиштер, андан кийин этиштик негиздерден белгилүү аффикстердин айкалышы менен атоочтор (сын, зат) түзүлөрүн буга чейинки Б.Орузбаева өндүү тилчи окумуштуулар айтышкан.¹ Бул ыкма тууранды сөздөрдүн сөз жасоо системасындагы негизги ыкма болуп эсептелет.

1.8.1. Имитативдерден башка сөз түркүмдөрүнүн жасалышы

Башка сөз түркүмдөрүнөн, адатта, тууранды сөздөр жасалбайт, ал эми тууранды сөздөрдөн башка сөз түркүмдөрү жасаларын жогоруда кеп кылып өттүк. Негизинен, тууранды сөздөрдөн, алгач, этиштер, андан кийин сын атоочтор, андан кийин зат атоочтор жасалат.

1.8.1.1. Элестүү этиштердин жасалышы

Жогоруда кеп кылгандай, тууранды сөздөрдүн этиштик негиздери тууранды сөздөрдүн сөз жасоо тутумунда өтө маанилүү ролду ойнойт. Тууранды сөздөрдүн негиздеринен элестүү этиштер жасалат, а элестүү этиштерден атоочтор жасалат.

Элестүү этиштер, негизинен, бир нече морфологиялык каражаттардын жардамы менен жасалат да, жалганган мүчөлөргө ылайык түрдүүчө элестерди берет.

Тууранды сөздөрдөн жасалган элестүү этиштер кыймыл-

1. Орузбаева Б. Сөз курамы. –Бишкек, 2000.

аракетти, абалды же үндүн чыгышын билдирет, ошондой эле, алар кыймыл-аракеттин процессин да билдирет. Мисалы:

бокчоңдо – бүкүрөй, ункүй.

сорокто – жогору, өйдө чыгып, тез-тез көрүнүү.

Ошондой эле, элестүү этиштер энчилүү же жалпы сөз жасоочу аффикстерге да ээ:

-бо (өнүмсүз аффикс). Бул аффикс элестүү этишти бир гана унгудан түзөт: *дүр + бо=дүрбо – чочулап, дүрбөлөңгө түшүп жүгүрүү;*

-ла. Бул аффикс аягы **-ң** жана **-к** аффикстери менен аяктаган элестүү этишти жасайт: *сороңдо, сорокто* – кыймылдын жогору көздөп тез-тез чыгышы.

Мындан сырткары, элес тууранды сөздөр сөз өзгөртүү касиеттерине да ээ. Тууранды сөздөргө башка атоочтор менен жалпы сөз өзгөртүүчү аффикстер жалганат. Бирок мындай тууранды атоочтордун саны көп эмес. Тууранды сөздөр речте көбүнчө этиштик формада колдонулат.

Ушундай эле синтетикалык (мүчөлөшүү) жол менен сезим тууранды сөздөрдөн да элестүү этиштер жасалат. Аларга мисал катары төмөндөгү элестүү этиштерди келтирүүгө болот: **болкулда, бурулда, тызылда, лакылда, лукулда, зырпылда, зырылда, зыркыра, чымылда, бүлкүлдө, диртилде, лапылда, дуулда, дүкүлдө, дүрүлдө** ж.б. Айрым сезим тууранды сөздөр элестүү этиштик мааниге өткөндө унгунун тутумунда флексия кубулушуна окшогон көрүнүшкө дуушар болот. Мисалы: **кым+ылда=кымылда (кымында), жым+ылда=жымылда (жымында)** ж.б. Кымылда, жымылда абалында турганда, сезим тууранды сөз эмес элес тууранды сөз катарында келет.

Көрүнүп тургандай, бул топтогу сөздөр маани жактан мүнөздүү түрдө адамдын көзүнө көрүнгөн элести эмес, анын туюу сезимдери аркылуу кабылданган ар кандай элести туурап көрсөтөт. Колдонулушу жагынан өйдөкү топтогу сөздөргө дээрлик окшош, туундулук катышы жагынан көбүнчө **-ылда**, кээде **-кыра, -ай** курандыларын кабыл алып, андан жасалган туунду этиштерге түзүүчү негиз болот: **былпылда, болкулда, лакылда, зыркыра, дүркүрө, буркура, одурай** ж.б.¹

1. Кудайбергенов С. подражательные слова в киргизском языке. –Фрунзе, 1958.

Тууранды сөздөрдө көптүк маани лексикалык да, грамматикалык да ыкма менен берилет. Айрым сөздөр формалдык көрсөткүчтөргө ээ болбой туруп, заттардын көптүгүн билдирет.

Мисалы: *быжыраган там – көптөгөн үйлөр.*

Быжы-быжы – кандайдыр бир нерсенин көптүгүн билдирүүчү элестүү сөз.

Кыжылдаган эл – адамдардын көптүгү

Кылкылдаган кол – аскердин көптүгү.

1.8.1.2. Имитативдерден түзүлгөн элестүү этиштерден сын атоочтордун жасалышы

Сын атоочтор элестүү этиштерге айрым аффикстердин кошулушу аркылуу жасалат. Сөз жасоодогу аффикстердин саны өтө эле кеңири эмес экендиги иш жүзүндө байкалган. Негизинен алар төмөндөгү аффикстердин жардамы аркылуу жасалат:

-к, -кай, -гай (фонетикалык варианттары менен).

-к аффикси сын жана зат атоочторду түзүүдөгү жалпы аффикс болуп саналат. Бул аффикстин жардамы аркылуу түзүлгөн сын атооч өзү жасалган баштапкы негиздин маанисин сактайт. Мисалы: *жалт+ыр+а+к=жалтырак, кыр+кыр+а+к=кыркырак.*

-кай, –гай. Бул аффикстер элестүү сөздөрдөн сын атоочторду жана кичирейткич формаларды атоочтордон түзөт.

Кыргыз тилинде басымдуу көпчүлүк учурда элестүү этиштерден түзүлгөн сын атоочтор **–кай, –гай** (фонетикалык варианттары менен) формасы менен аякташат, алар **–гай, -кай** аффикстеринин жардамы аркылуу түзүлүп, **й** тыбышынын түшүп калышы менен жасалгандай көрүнөт. Мисалы: *болчой + гай = болчо(й)гой = болчогой, кетире + кай = кетире(й)кей = кетирекей, бөкчөй + гөй = бөкчө(й)гөй = бөкчөгөй, бүкчүй + гүй = бүкчү(й)гүй = бүкчүгүй, шоңшой+гой = шоңшо(й)гой = шоңшогой, таңырай + кай = таңыра(й)кай = таңыракай, сексей + гөй = сексе(й)гөй = сексегөй ж.б.*

Келтирилген мисалдардан көрүнгөндөй, жогорудагы сын атоочтор, негизинен, адамдын дене мүчөлөрүнө карата айтылуучу элестүү сөздөр болуп эсептелет.

Элестүү этиштер менен сын атоочтордун ортосундагы

элестүү этишке таандык сөз менен сын атоочко таандык сөздөрдүн кээ бир грамматикалык белгилери, башкача айтканда, - **гай** аффикси башка бир мезгилде **-кай, -кей, -к** болуп өзгөрүп олтуруп, алгачкы маанилерин жоготушкан. Кыргыз тилинде «**болчой**» (толук, абдан чон) – деген элестүү этиши, ошондой эле, «**болчогой**» (жоон, семиз) – деген сын атоочу бар. Бул сыяктуу элестүү сөздөр бир топ. Мисалы: *болчой – көөп чык (элестүү этиши), болчок – семиз, көпшөк (сын атооч), былчий – жалпаяу, жабышып калуу (элестүү этиши), былчык – жалпайган семиз абалдагы көрүнүш (сын атооч), бөкчой – бүкүрөй (элестүү этиши), бөкчөк – бүкүрөйгөн (сын атооч).*

Мына ошентип, «**болчо**» жана «**былчы**» этиштеринен, бир жагынан «**болчой**», «**былчий**» элестүү этиштери, экинчи жагынан **-к** аффикси менен аяктаган (былчык сыяктуу) сын атоочтор түзүлөт. Алар **-ай** аффикси уланганда, сын атооч **-к** (былчык тибинде) интервокалдык позициясында үндөшүп, сын атоочтордун кичирейтилген формаларын түзүшөт: **былчыгый – жалпайган, бөкчөгөй – бүкүрөйгөн, шоншогой – шонкойгон, таңыракай – таңырайган, сексегей – сексейген ж.б.**

1.8.1.3. Зат атоочтордун жасалышы

Тууранды сөздөрдүн негиздери, адатта, заттык мааниге ээ эмес. Көпчүлүк учурда алар заттык маанини сөз жасоочу форманттар аркылуу алышат. Ошондой болсо дагы кыргыз тилинде тууранды сөздөрдүн белгилерине ээ болгон бирок сөз жасоочу форманттарсыз пайда болгон зат атоочтор катары кабыл алынган сөздөр жолугат. Мисалы: **шабырт-шыбырт, дабырт-дүбүрт**, ж.б. Биздин байкашыбызча, бул зат атооч сөздөр табыш тууранды сөздөрдөн түзүлгөн. Анткени, биринчиден, **шыбырт, дүбүрт** деген сөздөр фонетикалык окшоштукка – кадимки тууранды сөзгө таандык болгон мурунчул менен каткалаңдын айкалышынан турат. Тактап айтканда, **дүп**-бир жолку болгон катуу соккуну, оор заттын бийиктен түшкөнүн же жыгылышын билдирген табыш тууранды сөз.

дүп+ыр=дүбүр – тез - тез кайталанган үндүн табышы.

дүбүр+т=дүбүрт – өтө тез ылдам болгон үзүндү үндүн табышы, тактап айтканда, өтө тез, кыска чыккан үндүн пайда

болушу.

Ал эми элес тууранды сөздөрдөн жасалган зат атоочтор төмөнкүлөр:

жалт+ыр=жалтыр, жулт+ыр=жултур, мөлт+ыр=мөлтүр ж.б. Мында **жалтыр** жарыктын жогорку даражасын билдирүүчү элес тууранды сөз, анда жалтыроо же жаркыроо мезгилдин бир бөлүгүндө кайталанат же уланат. Мисалы: **Жалтыр-жалтыр ар кай жерден көрүнөт.** (Ж.Бөкөнбаев). **Жылтыр-жылтыр** – бул деле жалтыр сыяктуу эле мааниде. Бирок мында жарык азыраак чыгып жаткандыгы туунтулат. Ал эми **мөлтүр** сөзүнөн тунук суунун бир тамчысын же көздөн жаштын агып жаткандыгын байкоого болот. Элес тууранды сөздөрдү уюштуруучу мүчөлөрдүн дагы бир өзгөчөлүгү - элес тууранды сөздөрдүн аягы көпчүлүк учурда уяң же каткалаң үнсүздөр менен аяктагандыктан, аларга сөз жасоочу мүчөлөр тандалып жалганат. Ошондой эле, элестүү этиштердин үнсүздөрдүн ээрчишүү законуна баш ийбегендигин көрүүгө болот. Мисалы, уяң үнсүздөр менен аяктаган өлүү унгуларга кош эринчил жарылма каткалаң менен башталган мүчөлөр жалгана берет. Мисалы: **жал + пай = жалпай, шал + пай = шалпай, шөл + пөй = шөлпөй, сал + пай = салпай, жалпаң, шалпаң, шөлпөң** ж.б.

Айрым бир кыймылдын, абалдын көрүнүшүнө, элесине карата да кээ бир тууранды сөздөрдөн зат атоочтордун жасалгандыгын көрүүгө болот: **кызыл+галдак = кызгалдак, сары+галдак = саргалдак** ж.б.

ЭКИНЧИ ГЛАВА

Сезим имитативдеринин семантикасы жөнүндө

Сезим тууранды сөздөр (психомимемалар), эң алгач табияттагы түрдүү көрүнүштөрдүн элесин жана алардын дабышын, кыймылдарын тууроонун натыйжасынан улам пайда болгон. Мисалы, **чыз (жиз), шуу (шув)** сыяктуу тууранды сөздөрдүн мотивациялык негизин табияттагы формасы чоң болбогон нерсе көрүнүштөрү жана алардын кыймыл-аракеттери пайда кылат. Май же эттин куурулушунун натыйжасында чыккан **чыз-чыз (жиз-жиз)** добушун так, таамай угууга болот. Алардын сезим тууранды (**Хиссий тасвир**) сөздөргө айланышы логиканын танууну тануу табийгатына негизденет. Конкреттүү угулган дабыштар угулбай турган ички тууроого айланат, конкреттүү түрдүү көрүнүштөрдүн дабышы адамдын организминин жалпы дабыш чыгарбай турган туюмуна айланат. Ошондуктан, тууранды сөздөрдүн бул тобун психомимемалар (термин шарттуу түрдө биринчи жолу иштелип жатат) термини менен атоо туура болот деп ойлойбуз. Ушундай аталганда, тууранды сөздөрдүн бул тобу, мурда аталган **сономимемалар (табыш тууранды сөздөр), видеомимемалар (элес тууранды сөздөр)** менен терминологиялык жактан да ылайыкташып, тууранды сөздөр категориясынын илимий түшүнүктүүлүгүн жеңилдетет. Мисалы, *жүрөгүм дүк этти (юрагим ш[ш]тди), жүрөгүм шуу этти (юрагим шув этди), жүрөгүм тыз этти (юрагим жиз этди). дүк, шуу, тыз, [шш] шув, жиз* сыяктуу сезим тууранды сөздөр адамдын ички организминин нары жагынан башка туюмга айланбайт. Салыштырыңыз: *бели, колу, буту кырс, карс* этти деши мүмкүн, бирок жүрөгү *карс, курс, кырс* деди деп айтпайт жана андай болуп колдонулбайт.

2-§ Сезим имитативдердин кыргыз жана өзбек тилдеринде берилиши

Чындыгында, сезим тууранды сөздөрдүн табияты жогорку топтогулардын табиятынан алда канча башкача. Сезим тууранды

2.1. Психомимемалардын фонетикалык өзгөчөлүктөрү

Табыш жана элес тууранды сөздөрдөй эле сезим тууранды сөздөрдүн тыбыштык айкашуусу башка сөз түркүмдөрүнөн өзгөчөлөнөт.

Сезим тууранды сөздөрдүн да фонетикалык курулушу жана тыбыштардын алмашып кетиши көп кызыгууларды пайда кылат. Кыргыз тилинин фонетикалык өзгөрүүлөрүнө дал келбеген көрүнүштөрдү байкоого болот.

Сезим тууранды сөздөрдүн тобуна төмөндөгүлөрдү кошууга болот: *балк, болк, бүлк, бур-р, гм, дир, дирт, дуу, дүк, дүр, жым, зуу, зыц, зыр, зыри, кылк, кым, кылт, м-м, кхм, хм, лак, лап, тарс, тыз, чым, шуу, шык*, ж.б.

Ушул сыяктуу сезим тууранды сөздөргө мүчөлөр жалганганда өзгөрүлмө (флексия) тилдердин фонетикалык өзгөрүүлөрүнө окшогон кубулуштарга дуушар болгонун байкоого болот.

Тагыраак айтканда, кайсыл бир сөздүн сырткы фонетикалык тутуму мурдагы абалында сакталбай мүчөлөшүү жолу менен грамматикалык маанилерди берген учурда, флексия кубулушу жүрөт. Мисалы: **видеть – вижу**. Биздин фактылык материалыбызда флексия – бул орус тилинде сакталган сөз өзгөртүү жөндөмүндөй мүмкүнчүлүккө ээ эмес. Түрк тилдеринде флексия орус тилиндеги аткарган кызматты аткарбайт, тактап айтканда башкача лингвистикалык өзгөчөлүккө ээ.

Аталган тууранды сөздөрдү тутумундагы үндүү жана үнсүз тыбыштардын катышуусуна карай төмөндөгүдөй эки топко бөлүүгө болот:

2.1.1. Психомимемалардын тутумундагы идеофонемалар

А) үндүү фонемалардагы бөтөнчөлүктөр.

Башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон сөздөрдөн кескин айырмаланган сезим тууранды сөздөрдүн дагы бир өзгөчөлүгү сезим тууранды сөздөрдүн тутумунда созулма үндүүлөр эч катышпайт. Кыргыз тилинде сезим тууранды сөздөрдүн тутумунда бардык кыска үндүүлөр (албетте, созулма үндүүлөр сейрек кездешет) активдүү катышат. Бирок тутумунда кең үндүү катышкан сезим тууранды сөз менен кууш үндүүлөр

катышкан сезим тууранды сөздөрдүн ортосунда айрым бир маанилик жактан болгон оттеноктук өзгөчөлүктөрдү байкоого болот. Бул өзгөчөлүктөр төмөндөгү мисалдардан даана байкалат.

Салыштырыңыз: *лак = зырп, 2лап = чым, 3тарс = кылт.*

Биринчи мисалдагы **лак** деген сезим тууранды сөз да, **зырп** деген сезим тууранды сөз да жүрөк аркылуу кабыл алынган сезим тууранды сөз болгону менен, алардын ортосундагы айрым бир өзгөчөлүктү байкоого болот. Башкача айтканда, алда бир нерседен катуу корккондо же кандайдыр бир жамандыкты алдын ала сезген учурда **лак** деген сезим тууранды сөз пайдаланылса, мурда болуп өткөн кайгылуу ишке же кандайдыр бир жоготууну эстегенде **зырп** деген сезим тууранды сөз колдонулат. Мисалы: 1. *Таштанбек шибеге менен сайгандай ыргып туруп, жүрөгү лак-лак согуп, сыртка чыкты* (Ж.Самиев). 2. *Бирок манкурт уулунун бир тал сезими зырп этпей койду* (Ч.Айтматов).

Экинчи мисалдагы сезим тууранды сөздөр, жылуулукка жана суукка карата колдонулат. Ысыкка карата айтылган сезим тууранды сөздөргө кең үндүү тыбыш катышса, тескерисинче, суукка карата айтылган сезим тууранды сөздөргө кууш үндү тыбыш колдонулары мисалдардан байкалып турат. Мисалы: 1. *Эрте күздө эле сарайга камап салган койлордун үстүнө киргенде, ысык дем бетке лап урду* («Алатоо»). 2. *Улам кеч кирген сайын суук күчөп, беттерибиз чым-чым боло баштады* (Б.Акимов).

Үчүнчү мисалда, эстен такыр чыгып кеткен учур менен эске капыстан түшө калган учурга карата колдонулган сезим тууранды сөздөр берилди. Эстен чыккан учурга карата айтылган сезим тууранды сөздөрдө, кең үндүү тыбыш катышса, эске түшкөн учурга карата колдонулган сезим тууранды сөздөрдө, кууш үндүү тыбыштардын катышкандыгын төмөндөгү мисалдардан көрөбүз. Мисалы: 1. *Эсимден тарс чыгып кеткен тура* (Ч.Айтматов). 2. *Омондун оюна да бир кызык окуя кылт эте түшүп, бырс этип күлүп койду* (Ж.Самиев). Ушул сыяктуу мисалдардын бир тобун келтирүүгө болот.

Б) Үнсүз фонемалардагы бөтөнчөлүктөр

Сезим тууранды сөздөрдүн тутумундагы үнсүз тыбыштар алардын туюнткан маанисине таасирин тийгизет. Сезим тууранды сөздөрдүн тутумунда башка тууранды сөздөрдөгүдөй, көп үнсүз тыбыштар катыша бербейт. белгилүү гана үнсүз тыбыштар сөз башында жана сөз аягында келет.

Сөз башында **б, д, ж, з, к, л, т, ш** үнсүздөрү келсе, сөз аягында **к, м, п, р** үнсүздөрү жана **лк, лт** тыбыштарынын айкашып келгендигин көрүүгө болот.

Кыргыз тилиндеги сезим тууранды сөздөрдүн тутумунда **в, ф, х, ц, щ**, сыяктуу өздөштүрүлгөн фонемалар жана төл фонема болуп эсептелген **г, м, н, п, р, с, й** фонемалары менен башталганы жок, калган фонемалар менен башталган сезим тууранды сөздөр да сейрек. Мисалы: *балк, болк, бүлк, бур-р, гм, дир, дирт, дуу, дүк, дүр, жым, зуу, зың, зыр, зыри, кылк, кым, кылт, кxm, лак, лок, лап, тарс, тыз, чым, шуу, шык* ж.б.

л тыбышы менен башталган *лак, лап, лок, лук* сезим тууранды сөздөрүнө төл сөздөрдөн айырмаланып, сөз башында келгенде **л** тыбышынын колдонулушуна жол берилет.

р тыбышы менен аяктаган сезим тууранды сөздөр тууралып жаткан ички сезимдин созулуп же кайталанып турушун билдирип калат. Мисалы: *бур, зыр, дир, дүр*, ж.б. Айрым учурда узакка созулган учуру *бур-р, зыр-р, дир-р, дүр-р* делип, гемминаттык абалында (кабатташып) да берилет.

Ошондой эле, сезим тууранды сөздөрдүн аягы жарылма үнсүздөр менен аяктаса, сезимдин же ички абалдын кескиндигин же өтө кыска убакытта болуп өткөндүгүн билдирет: *балк, болк, бүлк, дүк, кылт, кылк, лак, зыри, дирт* ж.б. Бул учурда, ички сезимдин кокустан гана күтүүсүздөн бир жолу болгондугун байкоого болот. Эгер ушул эле сезим тууранды сөздөр редупликациялык жол менен берилип калса, анда ички сезим же абал бир ыргак менен ритмдүү түрдө кайталанып турарын байкоого болот: *бүлк-бүлк, болк-болк, зыри-зыри, дүк-дүк, кылт-кылт, лап-лап, дирт-дирт, дүр-дүр, лук-лук, тыз-тыз* ж.б.

Мындан сырткары, сезим тууранды сөздөр графемалардын эсебинен да жасалат. Алардын тобуна *гм, м-м, кxm, хм* тыбыштарынын айкалыштарын көрсөтүүгө болот.

2.1.2. Психомимемалардагы комбинатордук жана позициялык өзгөрүүлөр

Комбинатордук жана позициялык өзгөрүүлөр сезим тууранды сөздөрдүн ичинде да жүрөрү бышык. Аларга кыргыз тилиндеги тууранды сөздөрдүн тутумунда жүргөн ассимиляция, диссимиляция, аккомодация жана тыбыштардын орун алмашуу кубулуштарын кошууга болот.

Сезим тууранды сөздөрдөн кыргыз тилинде башка сөз түркүмдөрү, тактап айтканда, зат атооч, сын атооч жана буйрук этиштер жасалат. Мына ошол бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмү жасалып жаткан учурда, жогоркудай фонетикалык кубулуштар жүрөт. Мисалы, кыргыз тилиндеги сезим тууранды сөздөн төмөндөгүдөй тартипте башка сөз түркүмдөрү жасалат жана ошол учурда аккомодация (ыңгайлашуу) кубулушу жүрөт:

*Болк + ылда = болкулда + к = болкулдак + ы = болкулдагы
бүлк + ылда = бүлкүлдө + к = бүлкүлдөк + ы = бүлкүлдөгү
зырп + ылда = зырпылда + к = зырпылдак + ы = зырпылдагы*

тыз + ылда = тызылда + к = тызылдак + ы = тызылдагы
ж.б.

Алгач сезим тууранды сөздөн буйрук этиш, андан сын атооч жана сын атоочко таандык мүчөнү жалгоодо акыркы каткалаң **к** тыбышы интервокалдык абалда калгандыктан, жумшак түгөйү **г** тыбышына өтүп, зат атооч жасалат. Натыйжада, аккомодация кубулушу жүрдү. Ал эми төмөндөгү сезим тууранды сөздөрдүн уңгусунун аягындагы тыбыш каткалаң абалында келип, бирок интервокалдык абалга туш келсе да, аккомодация кубулушуна учурабайт:

дүк + ылда = дүкүлдө, лак + ылда = лакылда, лап + ылда = лапылда, шык + ылда = шыкылда ж.б. Бирок мындай көрүнүштөр өтө сейрек кездешет.

2.2. Психомимемалардын муундук типтери

Сезим тууранды сөздөр дээрлик бир муундуу сөздөрдөн турат. Жалпысынан сезим тууранды сөздөрдө, муундук типтердин эки гана тиби кездешет. Алар төмөнкүлөр:

1. CVC - *бур, дир, дүк, дүр, жым, зыр, зың, кым, лак, лап, лук, шуу, шык, чым* ж.б.

2.CVCC - балк, болк, дирт, зыри, кылк, кылт,

Сезим тууранды сөздөр кыргыз тилинде морфологиялык түзүлүшү боюнча туунду жана тубаса болуп экиге бөлүнөт. Тубаса сезим тууранды сөздөр бир муундуу сөздөрдөн туруп, **CVC, CVCC**, типтеги муундарды түзөт.

Тубаса сезим тууранды сөздөр жогорудагыдай дээрлик бир муунга, тактап айтканда, туюк муундуу түргө гана ээ.

Ал эми туунду түрдөгү сезим тууранды сөздөр, дээрлик, редупликациялык жол менен пайда болот, башкача айтканда, фонетикалык жактан өзгөрүүсүз кайталануу аркылуу жасалат. Айрым учурларда гана биринчи компоненттеги үндүү тыбыштардын ордуна экинчи компонентте башка үндүү тыбыштар келип калат. Бирок бул учурда, биринчи компонентте жоон үндүү катышса, экинчи компонентте да сөзсүз түрдө жоон үндүү катышуу менен, сингорманизм закону сакталат. Ал эми берген маанисинде айрым бир оттеноктук айырмачылыктар болот. Мисалы: **кылт** жана **кылт-кылт**. Мында, биринчи учурда, күтүүсүздөн эске түшкөн сезимди берсе, экинчи учурда, ошол сезимдин тез-тез болуп тургандыгын же кайтаданып тургандыгын билдирет.

Бир муундуу сезим тууранды сөздөр дээрлик **CVC, CVCC** типтеги туюк муундан турат. Мындай муундук типтеги сезим тууранды сөздөрдүн аягында катышкан **к, т, с, п** жарылма үнсүздөрү чочуп кеткен же күтүүсүздөн пайда болгон ички сезимдин, же абалдын жагымсыз учурун билдирет.

Мисалы: **болк, зыри, дирт, дук, кылк, лук, лак, лап, тарс, шык**, ж.б.

Болк, дирт, зыри, лак, лук – күтүүсүздөн катуу корккондогу же чочуп кеткен учурдагы жүрөктүн кагышын же кан тамырдын кагыш абалын билдирсе, **кылк, лап** деген сезим тууранды сөздөр эске түшкөн учурду жана жогорку температуранын дене аркылуу сезилиш абалын туюнтат. Бул сезим тууранды сөздөрдүн, дээрлик, бардыгы бүт дене аркылуу кабыл алынган сезим тууранды сөздөр экендигин байкадык.

2.3. Психомимемалардын лексикалык өзгөчөлүктөрү

Чындыгында, сезим тууранды сөздөрдүн табияты табыш

улам пайда болгон сүйлөөчүнүн ички сезимин, көңүл күүсүн билдирет¹. Мисалы: 1. *О-о-хо! Жыргал эмей эмне!* (Т.Касымбеков). 2. *Бах! Тынчтык заманда суу да кандай тунук агат* (Т.Сыдыкбеков). 3. *Чиркин ай! Таң сүрүп келе жатканда, көзгө кандай сулуу көрүнөт* (К.Жантөшев).

Ал эми сезим тууранды сөздөр даам татуу, жыт билүү, акыл-эс жана бүт дене бөлүгү менен кабыл алынат. Ушул өзгөчөлүгүнө жараша бул топтогу тууранды сөздөрдү төмөндөгүдөй майда топторго бөлүштүрүүгө болот:

2.3.1. Бүт дене бөлүгү менен кабыл алган сезим имитативдери

Бул топтогу сезим (туюм) тууранды сөздөрдү дененин бардык бөлүгү аркылуу кабыл алууга болот. Тактап айтканда, муздак же ысык нерсеге же электр тогу өтүүчү зымга дененин кайсыл бир бөлүгү тийгенде, аталган тууранды сөздөрдү сезүүгө болот. Бул топтогу сезим тууранды сөздөргө *тыз, зыр, зың, чым, лап, зыри, дүр, дир-дир, дирт* деген сыяктуу сезим тууранды сөздөрдү кошууга болот. Бул тууранды сөздөр редупликация жолу менен да жасалат. Башкача айтканда, *тыз-тыз, зыр-зыр, лап-лап, зыри-зыри* деп колдонулат да, бул учурда кабыл алынып жаткан сезимдин бир ритм менен эки же андан ашык жолу кайталанганын туюуга болот. Мисалы: 1. *Эшикти ачкан мезгилде, үйдүн ичиндеги ысык лап бетке урду* («Мезгил үнү»). 2. *Байкоосуздан электр зымын кармап алган учурда, колум зыр дей түштү* («Кырчын»). 3. *Кан басымы көтөрүлүп кеткен адамдын кан тамыры зыри-зыри согот* (Сүйлөшүү кебинен). *Кыз сыр бербей кымызды алып, бир кылк этти да кайра сунду* (Т.Касымбеков). *Коркул кеткен Жайнанын жүрөгү дүк-дүк согот* (Ч.Айтматов). *Ажарда жан жок. Жүрөгү элп-желеп болуп...* (К.Баялинов.). *...-деген ой анын чыккыйын зың-зың уруп жатты* (Ч.Айтматов.). *Гүлсарынын денеси дир-дир этип койду* (Ч.Айтматов.). *Танабай жер кучактап, ыйыгы дир-дир кагып, ыйлап жатты* (Ч.Айтматов.).

Чындыгында, бул топтогу сезим тууранды сөздөр кыргыз тилинде өтө эле жыш кездешпейт. Бирок ошентсе да аздыр-көптүр жолугарын жогорудагы мисалдардан байкадык. Бул

¹. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. морфология. --Бишкек. 1997, 271-б.

топтогу сезим тууранды сөздөрдү дагы өз ара майда топторго бөлүштүрүүгө болот:

2.3.2. Адамдын териси аркылуу кабыл алынган сезим имитативдер

Тери аркылуу кабыл алынган сезим тууранды сөздөрдү адамдын бүтүндөй денеси аркылуу кабыл алууга болот. Анткени адам баласын анатомиялык түзүлүшү боюнча бүт денесин тери каптап турат. Ал тери өтө сезгич экенин айтпасак да билебиз. Ошондуктан, тери аркылуу кабыл алган сезим тууранды сөздөрдү ушундай атаганыбыз дурус. Мындан сырткары эрин аркылуу, көз аркылуу да кабыл алууга болот. чындыгында, бул учурда деле тери аркылуу кабыл алынары белгилүү. Бирок эрин, көз аркылуу кабыл алынган сезим тууранды сөздөр менен бүтүндөй денени каптап турган тери аркылуу кабыл алынган сезим тууранды сөздөргө бирдей эле типтеги сезим тууранды сөздөр кирбестен, алар лексикалык жактан оттеноктук өзгөчөлүктөргө ээ болот. Бул топтогу сезим тууранды сөздөргө төмөндөгү мисалдарды келтирүүгө болот: 1.*Сол көзүм эки күндөн бери былк-былк тартат* (М.Элебаев). 2.*Эриндери дирт-дирт кагып, не деп сүйлөрүн билбей мукактана туштү* (З.Сооронбаева). 3.*Карангыда кетип жатсам, күтүүсүздөн чөөлөрдүн үнү жанымдан угулганда, денемдеги дүр-дүр жүгүргөн муздак сезим чачымдын учуна чейин жетти* (Оозеки кептен). 4.*Көргөнүнө Танабайдын аза бою дүр этти* (Ч.Айтматов).

2.3.3. Жүрөк аркылуу кабыл алынган сезим имитативдери

Бүт дене менен кабыл алынган сезим тууранды сөздөрдүн тобуна кирген сезим тууранды сөздөр контексттен дароо эле байкалат. Анткени бул топтогу сезим тууранды сөздөргө деле *зырп, шуу, тыз, лак, дүк, болк*, ж.б. сөздөр киргени менен, булар омонимдик мааниге ээ болгон сезим тууранды сөздөр. Ошондуктан, буларды контексттеги маанисине карай түшүнүүгө болот: *Жүрөгүм лак-лак согуп, тынчым кетип жатканын ал дароо эле сезе калды* (Т.Сыдыкбеков).

Бул топтогу сезим тууранды сөздөр кан тамыр аркылуу, тагыраак айтканда, кан басымынын жогору же төмөндүгүнө

карата да сезилери белгилүү. Бирок мындай сезим тууранды сөздөрдү жүрөк менен кабыл алган сезим тууранды сөздөр менен бирдей деп кароо да туура жыйынтыкка алып келбеши белгилүү. Анткени экөө эки башка туюмга ээ. Төмөндөгү мисалдарды салыштыруу аркылуу экөөнүн айырмасын байкоого болот.

1. *Чекемдеги тамырым зыри-зыри соксо, башым жарылып кетеби деп корктум* (М.Элебаев). 2. *«Согуш» - деп жүрөгү зыри этти* (Сүйлөшүү стилинен).

2.3.4. Кан тамыр аркылуу кабыл алынган сезим имитативдерге лук, лук-лук, зыри, зыри-зыри, бүлк, бүлк-бүлк, дирт, дирт-дирт ж.б. сөздөр кирет. Жүрөк аркылуу кабыл алынган сезим тууранды сөздөр менен аталган сезим тууранды сөздөр бири-бирине окшош. Анткени кан тамыр менен жүрөктүн кызматы өтө тыгыз байланышта болгондуктан, бирине карата айтылган сезим тууранды сөздөр экинчисине карата да колдонулуп кала берет. Бул тууранды сөздөрдүн жогорку тууранды сөздөрдөн айырмасы анча эле байкалбаганы менен контексттен байкоо өтө деле оорлукту туудурбайт.

1. *Көзүн ачып, зың-зың урган башын көтөрсө, Бектай дөбөнүн далдасынан көрүнбөй кеткен экен* (Ч.Айтматов). 2. *Башымдагы бир тамыр зыри-зыри этсе, төбөм лук-лук согул, жанымды коерго жай таппай калам* (Оозеки кептен). *Камбардын эки көзүнүн алды дирт-дирт тартылып, заматта өнү кубарып кетти* (Ө.Даникеев).

2.3.5. Даам татуу туюмуна байланышкан сезим имитативдер

Бул топтогу сезим (туюм) тууранды сөздөрдүн саны аз болгону менен, кебибизде оюбузду эмоционалдуу, так, таамай билдирүү максатында көп колдонобуз. Мындай сезим тууранды сөздөр көркөм чыгармаларда да, оозеки кебибизде да жыш эле учурайт. Аларды төмөндөгү мисалдардан даана байкайбыз. *Дуу* – тузу ашыра салынган же калемпири ачуу салынган оокатты ууртап жибергендеги ооз көңдөйү аркылуу туюнтула турган сезим тууранды сөз. Мисалы: *Калемпири көп салынганын билбестен ууртап жиберген экемин, тим эле оозумдун ичи дуу-дуу боло түштү* (Оозеки кептен). Мисалдан байкалгандай, бул учур кулак же көз аркылуу туюнтулбастан, даам татуу сезими

аркылуу кабыл алынып жатат. Ошондуктан буларга окшогон сөздөрдү табыш же элес тууранды сөздөрдүн тобуна кошууга болбойт. Бул топко мындан сырткары *тыз-тыз, дуу-дуу, шык* деген сезим тууранды сөздөрдү кошууга болот. Булардын өзгөчөлүгү ооз көндөйү, тил аркылуу кабыл алынып туюнтулгандыгында. Мисалы: *Шык тамшанып алып, үмүттүү көзү менен дагы чөнтөктү карайт* (Б.Карагулова).

2.3.6. Жыт билүү туюмуна байланышкан сезим имитативдер

Бул топтогу сезим (туюм) тууранды сөздөр мурун аркылуу кабыл алынат да, табышты же элести туюнтпай, өзүнчө өзгөчөлүккө ээ болот. Мындай тууранды сөздөр да көп болбогону менен, лексикабызда аздыр-көптүр бар экендиги ырас. Буларга: *бур-р, бур-бур* тууранды сөздөрү кирет. *Бур-р* деген сезим тууранды сөз жагымдуу жытка карата да, жагымсыз жытка карата да колдонула берет. Мисалы: *1 Аскадан учуп, арам өлгөн малдын өлүмтүгүнө жеткенде бур-р эткен жыт мурундун каңылжарын жарып өтө берди* (С.Бердиев).

2. *Деңиз көк, катарына жалт-жалт жатып, Жыпардай аңкыган жыт бур-бур этип* (А.Осмонов).

Жыт билүү органдарынын аракети тууранды сөздөрдү ишке ашыруу менен чектелбейт. Дене мүчөсү - мурундун аракетине жараша этиш сөз түркүмүнө таандык сөздөр кем пайда болот¹. Мындай этиштердин катарына кыргыз тилинде *жыттады, искеди*, өзбек тилинде *хидлади, искади* сөздөрү кирет. Бул этиштер адамдын организм мүчөсүнүн бири дайым алып жүрүүчү табияттагы көрүнүштөр жана алардын айрым өзгөчөлүктөрүн сезим, туюм аркылуу пайда болгондугу (экстралингвистикалык) жактан жыт сезимин (хиссиет) билдирүүчү тууранды сөздөргө окшойт. Бирок бул сөздөрдүн бири пассивдүү аракет мааниси менен өз алдынча лексикалык мааниге ээ сөз түркүмдөр тобуна кирген этишке тиешелүү болсо, башкасы сөз түркүмдөр системасында өзүнө таандык өзүнчө түркүмгө тиешелүү экендиги менен айырмаланат.

¹ Мусурманова Г.С. Глаголы ощущения в русском и узбекском языках. АКД. -Ходжент, 2005.; Иноятов С. [Электронный ресурс] - [Электронный ресурс] 2006.

2.3.7. Акыл – эс, борбордук нерв системасына байланышкан сезим имитативдер

Мындай сезим (туюм) тууранды сөздөр мээ, борбордук нерв системасы, акыл-эс аркылуу сезүүгө, туюуга негизделген. Буларга *кылт, болк, дүк, кым, жым, шуу* жана ушул тыбыштык тутумдун дагы бир ирет кайталануу (редупликация) жолу менен жасалат. Тактап айтканда, *кылт-кылт, болк-болк, дүк-дүк, шуу-шуу* ж.б. Бул сезим тууранды сөздөрдүн башка тууранды сөздөрдөн негизги айырмасы – абстрактуулуктун басымдуулугунда, көбүрөөктүгүндө. Мындай басымдуу абстрактуулук табыш жана элес тууранды сөздөрдө мынчалык орунду ээлебейт, башкача айтканда, элес тууранды сөздөрдү көз менен көрүүгө, табыш тууранды сөздөрдү кулак менен угууга мүмкүн болуп жатса, сезим тууранды сөздөрдү, өзгөчө, акыл-эс менен туя турган сезим тууранды сөздөрдү мээ, борбордук нерв системасы аркылуу гана туюуга туура келет. Мындай тууранды сөздөрдү көз менен көрүүгө, кулак менен угууга, же ооз, мурун, бүт дене менен кабыл алууга болбойт. Ошондуктан, сезим тууранды сөздөрдүн ушул тобуна кирген сөздөр өзүнчө турганга караганда, сүйлөм ичинде келген учуру ойду эмоционалдуу так, даана, таамай, түшүнүктү берет. Мисалы: *Айылдагыларды ойлогон сайын атам кылт-кылт эсима түшөт* («Агым»). *Бүлмаса бу иш туфайли булган канчодан-канчо шов-шув одам боласининг эсидан чикадиган гап эмас эди* («Муштум»). *Бошимда бир нарса [ШШШШ]тди* (Хожар).

2.4. Психомимемалардын семантикалык өзгөчөлүктөрү

Тууранды сөздөрдө да мындай маанилердин камтыларын айрым изилдөөлөрдүн эмгектеринен улам байкадык. Аз санда болсо да сезим тууранды сөздөрдүн ичинде да синонимдик, антонимдик, омонимдик жана көп маанилүүлүк маанилер бар. Сезим тууранды сөздөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрү боюнча жалпы эле тууранды сөздөрдүн семантикасын кеп кылганыбызда айтып өттүк. Булар боюнча фактылык материалдар да жетиштүү болду. Кайрадан ар бир сезим тууранды сөздөрдү (көп манилүү, омоним, синоним жана антоним сезим тууранды сөздөрдү) кеп кылсак, орунсуз кайталоо болуп калары шексиз.

2.5. Психомимемалардын сөз жасоо касиеттери

Бардык эле түрк тилдеринде, тууранды сөздөр түрдүү нерселерден, заттардан чыккан үндөрдү, кыймыл-аракеттердин элесин жана адамдын ички сезимин туурап берүү менен оозеки речте да, көркөм чыгармаларда да кенири жолугат.

Тууранды сөздөр адабий тилдин сүйлөшүү стилинде өтө жыш колдонулуу менен, алар өзгөчө диалогдук кепте маңыздуу колдонулуп, андан элестүүлүк, экспрессивдүүлүк жандуу байкалат.

Табыш тууранды сөздөр үндү туурап билдирсе, элес тууранды сөздөр элести, кейипти, кыймыл-аракеттин көрүнүшүн, жарыктын чыгышын, сезим тууранды сөздөр адамдын ички эмоциясындагы туюу сезимдери аркылуу (жыт билүү, даам татуу, борбордук нерв системасы, бүт дене бөлүгүндөгү сезүү (тери) кабылданган ар түрдүү абалды, сезимди туурап билдирет. Тууранды сөздөр өз алдынча өтө аз колдонулат.

Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр сөз жасоонун жана сөз өзгөртүүнүн өзгөчө белгилери менен мүнөздөлөт. Тууранды сөздөрдүн сөз жасоосу сөздүк составдын байышынын бир базасы катары кызмат кылат.

Бүтүндөй бир үндү, көрүнүштү, сезимди билдирген тууранды сөздөр сөздөрдүн башка топторуна мүнөздүү болбогон сөз жасоо аффикстерине ээ. Жаңы сөздөр тууранды сөздөрдөн көбүнчө аффиксация жолу аркылуу жасалат, айрым бир учурларда гана сөз түзүлүш жолу менен жасалат.

Дабыштын тууралышын, кыймыл-аракеттин ылдамдыгын же капыстан пайда болгон жарыкты, жаркыроону, ички эмоциянын туюу сезимин билдирген тууранды сөздөр дагы өз спецификасына ээ. Сезим тууранды сөздөрдөн дээрлик ал-абалды туюнткан этиштер жасалат. Ал этишти уюштуруучу сөз жасоочу морфемалар болуп **–ылда**, **–кыра**, аз өнүмдүү мүчө катары **–ай** мүчөсү эсептелет¹. Алар: **болкулда**, **бүлкүлдө**, **зуулда**, **зыңылда**, **буркура**, **зыркыра**, **дүркүрө**, **кымылда**, **шуулда**, **одурай** ж.б. Мисалы: *Ал эч ким билбеди деп*

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили, морфология. -Бишкек, 1997, 268-б.

кымылдап бара жаткан эле (Оозеки кептен). *Гүлсары кошкурунуп алып, кулак жапыра зуулдап баратты* (Ч.Айтматов.). *Лакылдап жүрөгү согуп, бул бир түрмөк ой ...* (Т.Касымбеков.).

Жогорку мүчөлөрдөн кийин –к, мүчөсү айкашып келип зат атооч сөздөрдү жасайт.

Башка сөз түркүмдөрүнөн, адатта, тууранды сөздөр жасалбайт, ал эми тууранды сөздөрдөн башка сөз түркүмдөрү жасаларын жогоруда кеп кылып өттүк.

2.5.1. Психомимемалардан этиштин жасалышы

Тууранды сөздөр, негизинен алганда, сөз өзгөртүү системасынан сырткары да, буга тиешелүү эмес көрүнүш болуп эсептелет. Суунун **шылдыр-шылдыры** (сувнинг **шилдирилдири**). *Ал Акбардын кымынан (кым дей түшкөнүнөн) токтоду* (□ □□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□) сыяктуу синтаксистик курулуштарда **шылдыр-шылдыр** 3-жак таандык мүчөсүн, **кым** чыгыш жөндөмөнүн мүчөсүн кабыл алган; биринчи мисалда, таандык мүчөсү менен, экинчи мисалда жөндөмө мүчөсү менен айкашкан. Мындай өзгөчөлүктөр тууранды сөздөрдүн затташуу (субстантивация) процесси менен мүнөздөлөт. Тууранды сөздөр субстантивация таасирине кабылганда гана ушундай лингвистикалык абалга туш болот. Демек, тууранды сөздөр - сөз өзгөртүү системасынан сырткары туруучу лексика-грамматикалык өзгөчөлүк.

Жогоруда кеп кылгандай, тууранды сөздөрдүн этиштик негиздери тууранды сөздөрдүн сөз жасоо тутумунда өтө маанилүү ролду ойнойт. Тууранды сөздөрдүн негиздеринен элестүү этиштер жасалат, а элестүү этиштерден атоочтор жасалат.

Мындан сырткары, элес тууранды сөздөр сөз өзгөртүү касиеттерине да ээ. Тууранды сөздөргө башка атоочтор менен жалпы сөз өзгөртүүчү аффикстер жалганат. Бирок мындай тууранды атоочтордун саны көп эмес. Тууранды сөздөр речте, көбүнчө этиштик формада колдонулат.

Ушундай эле синтетикалык (аффиксациялык) жол менен сезим тууранды сөздөрдөн да элестүү этиштер жасалат. Аларга мисал катары төмөндөгү элестүү этиштерди келтирүүгө болот: **болкулда, бурулда, тызылда, лакылда, лукулда, зырпылда,**

зырылда, зыркыра, чымылда, бүлкүлдө, диртилде, зырылда, лапылда, дуулда, дүкүлдө, дүрүлдө ж.б. Айрым сезим тууранды сөздөр элестүү этиштик мааниге өткөндө, уңгунун тутумунда флексия кубулушуна окшогон көрүнүшкө дуушар болот. Кымылданын **кымында**, жымылданын **жымында** түрүндө келиши морфонологиялык (фономорфонологиялык) процесс болуп эсептелет. Мисалы: **кым + ылда = кымылда (кымында), жым + ылда = жымылда (жымында)** ж.б. **Кымылда, жымылда** абалында турганда, сезим тууранды сөз эмес, элес тууранды сөз катарында келет.

Көрүнүп тургандай, бул топтогу сөздөр маани жактан мүнөздүү түрдө адамдын көзүнө көрүнгөн элести эмес, анын туюу сезимдери аркылуу кабылданган ар кандай элести туурап көрсөтөт. Колдонулушу жагынан өйдөкү топтогу сөздөргө дээрлик окшош, туундулук катышы жагынан көбүнчө **–ылда**, кээде **–кыра, -ай** курандыларын кабыл алып, андан жасалган туунду этиштерге түзүүчү негиз болот: **былпылда, болкулда, лакылда, зыркыра, дүркүрө, буркура, одурай** ж.б.¹.

2.5.2. Психомимемалардан сын атоочтун жасалышы

Адатта, тууранды сөздөрдөн сын атоочтор этиштерге айрым аффикстердин кошулушу аркылуу жасалат. Сөз жасоодогу аффикстердин саны өтө эле кеңири эмес экендиги иш жүзүндө байкалган. Негизинен сын атоочтор тууранды сөздөрдөн төмөндөгү аффикстердин жардамы аркылуу жасалат:

-к, -кай, -гай (фонетикалык варианттары менен).

-к аффикси сын жана зат атоочторду түзүүдөгү жалпы аффикс болуп саналат. Бул аффикстин жардамы аркылуу түзүлгөн сын атооч өздөрү жасалган баштапкы негиздин маанисин сакташат. Бирок сезим тууранды сөздөрдөн жасалган сын атоочтор жокко эсе. Бир гана **одурай** деген сезим тууранды сөздөгү уңгунун аягындагы **й** тыбышынын түшүп калып, **-кай** мүчөсү жалганганда, сын атоочтун жасалып каларын көрүүгө болот. Мисалы: **одура(й) + кай = одуракай**.

2.5.3. Психомимемалардан зат атоочтун жасалышы

Тууранды сөздөрдүн негиздери, адатта, заттык мааниге ээ

1. Абдувалиев И.Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. –Бишкек, 1997, 266-б.

эмес. Көпчүлүк учурда, алар заттык маанини сөз жасоочу форманттар аркылуу алышат. Ошондой болсо дагы, кыргыз тилинде тууранды сөздөрдүн белгилерине ээ болгон бирок сөз жасоочу форманттарсыз пайда болгон зат атоочтор катары кабыл алынган сөздөр жолугат. Мисалы: **шабырт-шыбырт, дабырт-дүбүрт**, ж.б. Биздин байкашыбызча, бул зат атооч сөздөр табыш тууранды сөздөрдөн түзүлгөндөй сезилет. Анткени, биринчиден, **шыбырт, дүбүрт** деген сөздөр фонетикалык окшоштукка – кадимки тууранды сөзгө таандык болгон мурунчул менен каткаландын айкалышынан турат, тактап айтканда, **дүп** - бир жолку болгон катуу соккуну, оор заттын бийиктен түшкөнүн же жыгылышын билдирген табыш тууранды сөз.

Ал эми элес тууранды сөздөрдөн жасалган зат атоочтор төмөнкүлөр:

дүп+ыр=дүбүр – тез-тез кайталанган үндүн табышы.

дүбүр+т=дүбүрт – өтө тез ылдам болгон үзүндү үндүн табышы, тактап айтканда, өтө тез, кыска чыккан үндүн пайда болушу.

Кыргыз тилиндеги **жылдыз**, өзбек тилиндеги **юлдуз** сөздөрү да, түпкүлүгүндө тууранды сөздөрдөн жасалган зат атооч болуп эсептелет. Бул сөздөрдүн уңгусу алгач **ЖЫЛТ-ЖЫЛТ (ЙИЛТ-ЙИЛТ)** болгон.

Тууранды сөздөрдөн алгач этиштер, ошол этиштерге белгилүү бир мүчөлөрдүн жалганышы менен сын атоочтор, сын атоочтордон зат атоочтор жасалат. Ал эми сезим тууранды сөздөрдөн жасалган зат атоочтор төмөнкүлөр:

зыр + кыра = зыркыра + к = зыркырак+ы = зыркырагы, дүр + кыра = дүркүрө + к = дүркүрөк + ы = дүркүрөгү, дир + ылда = дирилде + к = дирилдек + дирилдеги, ж.б.

Сезим тууранды сөздөрдөн башка сөз түркүмдөрү, өзгөчө зат жана сын атоочтор өтө сейрек жасалат. Ал эми этиш сөз түркүмү зат атооч менен сын атоочко караганда алда канча көп жасалат.

КОРУТУНДУ

Ошентип кыргыз жана өзбек тилдериндеги имитативдердин фоносемантикасы биздин ишибизде каралды. Эки тилдеги тууранды сөздөрдүн лингвосемантикалык, лингвопрагматикалык жана этнолингвистикалык өзгөчөлүктөрү берилди, алардын сөз түркүмдөрүнүн системасындагы орду жана формалдык-прагматикалык топко тиешелүү категория экендигинин далилдениши кеп болуп жаткан сөздөрдүн табыш тууранды сөздөр (сономимемалар), элес тууранды сөздөр (видеомимемалар) жана сезим тууранды сөздөр (психомимемалар) сыяктуу топторго ажыратылышы бул сөздөрдүн эки тилдеги жалпылыктарынын жана бөтөнчөлүктөрүнүн аныкталышы диахрондук планда сөз жасоо процессинде катышы жана тилдердин лексикасын байытуудагы мүмкүнчүлүктөрүн мүнөздөлдү. Изилдөөнүн жалпылыгы катары имитативдердеги антонимдик, синонимдик, омонимдик жана полисемиялык катыштардын иликтениши, мында имитатив, мимема, идеофонема, фоносемантика, тыбыштык символизм, имитативика сыяктуу түшүнүктөрдүн активдешип колдонулушу дагы каралды.

Сөз түркүмдөрү - ар бир тилдин жалпы лексикалык жана грамматикалык курулушунда өзүнчө мааниге ээ болуучу татаал лингвистикалык категория. Тил таануу илиминин ушул кезге чейин болгон изилдөө доорунда бул татаал категориянын көп маселелери толук жана бүтүндөй иштелип чыккан эмес. Сөз түркүмдөрүнүн классификациясынан тартып, анын системасындагы башка-башка категорияларынын түшүндүрмөсүнө чейин маселелер өтө көп.

Традициялык ыкма боюнча тил илиминдеги классификацияланышына карай, сөз түркүмдөрү беш топко бөлүнөт: өз алдынча мааниге ээ болгон сөз түркүмдөрү (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш жана тактооч), жардамчы сөз түркүмдөрү (байламта, жандооч, бөлүкчө), сырдык сөздөр, модал сөздөр, тууранды сөздөр. Сөз түркүмдөрүнүн системасындагы башка-башка категориялардын тартип менен жайгаштырылышында да бир түрдүүлүк жок. Булардын бардыгы сөз түркүмдөрү боюнча маанилүү изилдөөлөргө болгон муктаждыкты билдирет. Мына ушундай муктаждыктарга ылайык – сөз түркүмдөрү тектеш жана тектеш эмес түрдүү тилдик материалдардын негизинде салыштырылып изилденет.

Сөз түркүмдөрүн грамматикалык курулушу боюнча айырмаланбаган же айырмаланган тилдердин материалдарынын негизинде салыштырып изилдөө эң алгач сөз түркүмдөр системасын кайтадан классификациялоодон башталышы керек. Анткени сөз

түркүмдөр системасынын традициялык мүнөздөгү азыркы бөлүнүшүндө айрым такталуучу маселелер бар. Бул абал, айрыкча кызматчы сөз түркүмдөрү, сырдык сөздөр, модаль сөздөр жана тууранды сөздөр тобуна бөлүкчөлөрдүн киргизилиши туура эмес: алар байламталар же жандоочтор сыяктуу милдет аткарбайт, өз алдынча мааниге ээ болгон сөздөр арасындагы грамматикалык катышын билдирбейт, аларды бири-бири менен байланыштырбайт.

Байламталар менен жандоочтор сөз түркүмдөр системасында өзүнчө топту түзөт, аларды формалдык-грамматикалык топко кошууга болот. Ал эми бөлүкчөлөр аткарган милдетине карай модалдык, сырдык сөздөр жана тууранды сөздөргө жакын. Булардын бардыгын формалдык-прагматикалык катеогриялар деген аталыштагы атайын топко киргизүү туура жыйынтык берет. Булардын сөз түркүмдөр системасындагы бул тобунун (подсистема) формалдык-прагматикалык деп аталышынын себеби аларга тиешелүү лингвистикалык бирдиктерде туура маанидеги денотативдик-лексикалык маани болбойт. Алардагы ар бир формалдык көрүнүш прагмативдик максатты гана ишке ашырат. Тууранды сөздөр дагы коммуникация процессинде мына ушул милдетти аткарат. Демек, тууранды сөздөр тилдин - прагматикалык максаттарын ишке ашыруучу сөз түркүмү.

Имитативдерге болгон кызыгуу анча деле узак тарыхты өз ичине камтыбайт. Бирок бул бөлүштүрүүлөрдүн өз алдынча сөз түркүмү катарында каралышында жалаң бир түрдүүлүк жок. Азыр да айрым түрк тилдеринде, жогоркудай бөлүштүрүүлөргө сөз түркүмдөр системасынан орун берилбейт. Мисалы, азербайжан тилинде имитативдер сырдык сөздөрдүн чегинде, анын бир көрүнүшү катарында изилденген.

Тууранды сөздөрдү түрк тилдеринин системасында сырдык сөздөрдөн айырмалоочу өзүнчө сөз түркүмү катарында кароо Н.И.Ашмариндин иштеринен башталган. Кийин кыргыз (С.Кудайбергенов), өзбек (Р.Коңгуров) жана башка түрк тилдеринин грамматикалык курулушунда да имитативдер системасы сырдык сөздөрдөн айырмалануучу өз алдынча сөз түркүмү катарында үйрөтүлө баштаган.

Имитативдердин экстралингвистикалык базасы башка сөз түркүмдөрүндө да болгондой, тышкы дүйнө анын түрдүү көрүнүштөрү. Тышкы дүйнөдөгү түрдүү-көрүнүштөрдүн аракети, абалы, бири-бирине болгон катышынын натыйжасында да түрдүү үндөр чыгат, көзгө көрүнгөн объект болуучу өзгөрүштөр болот, адам кебинде алар өз копияларына, нускаларына ээ болот, адам тарабынан копияга айланган мына ушул абалдар имитативдерди пайда кылат.

Ушул себептен тилде имитативдер жана алардын системасы пайда болот.

Имитативдердин илимде көңүл бурулган эки түрү бар: **а) сономимемалар; б) видеомимемалар.** Бул эки топ бири башкасынан фонетикалык, морфемалык курулушу, грамматикалык жана семантикалык жактары боюнча айырмаланат. Мына ушул айырмалар, аларды тууранды сөздөр категориясынын эки түрү катарында ажыратат. Биздин фактылык материалдарыбыз лингвистикалык пландан каралганда, имитативдердин жогорку эки түрүнөн айырмаланган дагы бир түрү бар экендигин күбөлөндүрөт. Тууранды сөздөрдөгү бул үчүнчү түрдү биз «**сезим имитативдер**» деп атадык.

Имитативдер семантикалык бөтөнчөлүктөрү боюнча адамдын улуттук, географиялык, жыныстык жана жаш өзгөчөлүктөрүнө карай айырмаланат. Белгилүү бир табигый дабыш же көрүнүш кыргыз кебинде башкача, орус кебинде башкача, тажик жана өзбек кебинде дагы башкача фонетикалык түрдө айтылат, ошондуктан, табыш, элес, же сезим тууранды бир сөз кыргыз тилинде башка, дагы бир башка тилдерде башкача маанилерге ээ болушу мүмкүн.

Имитативдер табияттагы түрдүү көрүнүштөрдөн чыга турган үндөрдүн, аларга таандык образдардын өзү эмес, болгону алардын элестелинип, тууралып чагылдырылышы. Мунун себеби табияттагы дабыштар, элестер – булар лингвистикалык түшүнүктөр эмес, аларды лингвистикалык көрүнүштөр дегенге болбойт, имитативдер көбүнчө булар - лингвистикалык көрүнүштөр, алар адамга, адамдын кебине жана тилине тиешелүү болот. Табияттагы дабыш жана элестер лингвистикалык эмес, башка илимдерде, негизинен, физика илиминде изилденет (акустикада). Ал эми имитативдердин тилдик өзгөчөлүктөрү лингвистика илиминде гана изилденет.

Имитативдер фармалдык-прагматикалык топко кирүүчү сырдык сөздөргө көбүрөөк окшойт. Бирок алардын бирин башкасынан ажырата турган айырмачылыктар да жок эмес. Бул айырмачылыктар сырдык жана тууранды сөздөрдүн фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик жана семантикалык жактарында көзгө көрүнөт.

Тууранды сөздөр менен байланыштуу дагы бир проблема бар. Бул - аларды грамматикалык курулушу бир түрдүү тектеш, жана грамматикалык курулушу ар түрдүү тектеш эмес эки же андан артык тилдердин материалдарынын негизинде салыштырылып изилдөө маселеси.

Имитативдерди бир тутумга таандык жакын тектеш тилдердин материалдарынын негизинде салыштырып изилдөөнүн мүмкүнчүлүгү чоң. Бул процессте өз ара жакын болгон эки калктын табият, нерсе-

көрүнүштөрүндө пайда боло турган ар түрдүү дабыш жана образдуулукка карата болгон тилдик мамилеси аныкталат. Мындай мамилелердин лингвистикалык объектиге айланышындагы окшош жана айырмалуу жактары аныкталат, алардын себептери изилденет. Түрк тилдеринин тутумунда кыргыз жана өзбек тилдери жакын, тектеш тилдерден болуп эсептелинет. Кыргыз жана өзбек калктары жана алардын тилдери бири-бирине канчалык жакын болбосун, кыргыз жана өзбек тилдеринин өз-өзүнө гана таандык болгон фонетикалык, грамматикалык курулушу бар. Алардын лексикасында бул эки тилге тиешелүү өз лексикалык фондору бар. Кыргыз, өзбек тилдери, алардын лексикалык жана грамматикалык курулушун түзгөн сөз түркүмдөрү алардын лингвистикалык табияттарына карай да айырмаланат. Бул айырмачылыктар кыргыз жана өзбек тилдериндеги имитативдерди изилдеген биздин бул диссертациялык ишибизде да көп байкалды.

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги имитативдердин фонетикалык жактан болгон айырмасы, бул эки тилдин ар биринин өзүнө таандык артикуляциялык базага ээ экендиги айкын көрүнөт. Кыргыз тилинде, өзбек тилинде болбогон, өзбек тилинде, кыргыз тилинде болбогон имитативдер да бар. Алардын бардыгы салыштырылып үйрөнүлүп жаткан ар бир тилдин лексикалык фондун түзөт.

Мына ушундай лингвистикалык айырмачылыктар кыргыз жана өзбек тилдериндеги имитативдерде да азыр-көптүр бар, грамматикалык өзгөчөлүктөрү да көзгө көрүнөт.

Кыргыз тилинде да, өзбек тилинде да имитативдердин лингвистикалык жактан өзгөрүп, башка категорияларга өтүп туруу абалдары көп учурайт. Алардын конверсия-транпозиция процессиндеги өзгөчөлүктөрүндө бул нерсени ачык көрүүгө болот. Конверсия (транпозициянын) таасиринде имитативдер башка сөз түркүмдөрүнүн (зат атооч, сын атооч, этиш ж.б.) милдетин аткарат. Айрыкча имитативдердин кыргыз жана өзбек тилдеринин сөз жасоо процессиндеги активдүүлүгү чоң мааниге ээ. Кыргыз тилинде да, өзбек тилинде да тууранды сөздөрдөн жасалган этиштер көп. Мисалы: **чалкылда, кымында, кылкылда, жаркылда, күпүлдө, кыңкылда** ж.б.; **пилдирамоқ, ярақламоқ, тиқирламоқ, қувилламоқ, гувилламоқ, пишилламоқ, ўшқирмоқ, ўқирмоқ, бақирмоқ** ж.б.

Имитативдердин айрымдары сөз жасоо тутумунда өзүнүн лингвистикалык сапатын жоготкон: **балчык, арстан, сыртан, лейлек**, ж.б. сөздөрдүн азыркы убакта имитативде менен болгон этимологиялык байланышы унутулган.

Кыргыз тилинде тууранды сөздөр өзбек тилине караганда көп. Сандык айырмасы кыргыз жана өзбек тилдеринин сөздүктөрүндө да өз ордун тапкан. Мисалы, Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө (1-томдукта эле) 341 тууранды сөз кездешсе, К.К.Юдахиндин Кыргызча-орусча сөздүгүндө (2 томдугунда) 670 тууранды сөз кездешет. Ал эми Өзбек тилинин 2 томдук түшүндүрмө сөздүгүндө болгону 154 гана тууранды сөз кездешет. Тууранды сөздөрдүн кыргыз тилинде көптүгүнүн, өзбек тилинде кемдигинин себеби бул эки калктын жашоо турмушундагы айырмачылыктар менен белгиленет. Маалым болгондой, кыргыз калкы көчмөндүү турмушту өз башынан кечирген эл болуп эсептелет, алардын жашоосу ачык табият үстүндө өткөн. Имитативдердин табиятын, экстралингвистикалык негизин ачык табият түзөт. Ачык табиятта болгон жандуу жана жансыз нерселердин дабыштарын, элестерин тууроонун негизинде имитативдер пайда болот. Дал ошол ачык табиятка жакын же алыс жашаган көз караштан алып караганда, кыргыз жана өзбек тилдериндеги имитативдер сандык жагынан айырма кылат.

Имитативдердин кыргыз жана өзбек тилдериндеги фактылык материалдарынын негизинде изилденишинин мааниси чоң. Мунун себеби кыргыз жана өзбек тилдеринин кайсыл жактардан жакындыгы, кайсы жактардан айырмалуулугу аныкталгандыгында. Мындан тышкары, мына ушул эрежеде ишке ашырууга мүмкүн болгон башка талапкерлерге изилдөө жолу ачылат. Ошентип, кыргыз жана өзбек тилдерине мүнөздүү болгон имитативдердин изилдениши башка түрк тилдериндеги имитативдердин да салыштырып изилдөө планына түрткү болот.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология.–Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997.-294 б.
2. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. - Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 256 б.
3. Абдурахмонов Х., Ахмедов Қ. Ўзбек тили ва адабиети. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. - 244 б.
4. Абдурахманов Г.А., Шоабдурахманов Ш.Ш., Хожиев П.П. Ўзбек тилининг грамматикаси. 2 китоб –Тошкент: Фан, 1975. – 1 кит. 1975. -612 б.
5. Абдурахманов Г.А., Шоабдурахманов Ш.Ш., Хожиев П.П. Ўзбек тилининг грамматикаси. 2 китоб –Тошкент: Фан, 1976. – 2 кит. 1976. -560 б.
6. Ашмарин Н.И. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке. –Казань: 1928.
7. Ашмарин Н.И. Основы чувашской мимологии. –Казань: 1918.
8. Ашмарин Н.И. Подражание в языках Среднего Повольжи. Вып. 1-4. Азербайджанского университета. Общественные науки. –Баку. 1925.
9. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык: Фонетика и морфология. (Части речи и словообразование). –М.: ИАН СССР, 1952.- 543 с.
10. Баскаков Н.А.Тюркские языки.–М.: Изд.вост.лит.,1960.-242с.
11. Гордилевский А.В. Грамматика турецкого языка. –М.: 1928.
12. Грамматика азербайджанского языка. (Фонетика, морфология и синтаксис) / Под. общ. ред. М.Ш. Шералиева, Э.В. Севорьяна - Баку: Элм, 1971.- 413 с.
13. Грамматика современного якутского языка. Фонетика и морфология / Ред. Коркина Е.И. –М.: Наука, 1982.- 496 с.
14. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. [Избр. тр]. – М.: Изд.вост.лит., 1962.-607 с.
15. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. –Бишкек: Кыргызстан, 1996. -229 б.
16. Журавлев А.П. Символическое значение языкового знака / Речевое воздействие. – М.: 1972, 49-56 с.
17. Журинский Б.В. Идеофоны: сопоставительный анализ. – М.: 1968, - 181с.

18. Журинский Б.В. Идеофоны в языке хауса: Автореф. дис. ... канд.филол. наук. – М.: 1969, - 20с.
19. Ибраев С.Р. Фонетические особенности подражательных слов казахского языка. –Алма-Ата: АҚД, 1971.
20. Иманалиев Е. Тил илимине киришүү. – Фрунзе: Мектеп, 1977. -113 б.
- Иноятов С. Ўзбек ва тожик тилларида ҳиссий феъллар. - Хўжанд: 2006.
21. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Укитувчи, 1992. -142 б.
22. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. - М.: Изд.вост.лит., 1961.- 472 с.
23. Ишмухамедов З.К. Звукоподражательные слова башкирского языка. –Уфа: АҚД, 1970.
24. Казембек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. – Казань: 1846.
25. Катембаева Б.Ш. Подражательные слова в казахском языке. – Алматы: АҚД, 1965.
26. Коллектив. Энциклопедический словарь юного филолога (языкознание). - М.: Педагогика, 1984. -352 с.
27. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 466 с.
28. Корнилов Г.Е. Имитативы в чувашском языке. –Чебоксары: 1984.
29. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер. – Фрунзе: Илим, 1981. -79 б.
30. Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе: киргизучпедгиз, 1957. -108 б.
31. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы / Сартбаев К., Орузбаева Б., Ахматов Т. ж.б. – Фрунзе: Илим, 1980. – 539 б.
32. Кыргыз тили / Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А. – Фрунзе: 1986. -352 б.
33. Худайкулуев М. Подражательные слова в туркменском языке. –Л.: АҚД, 1959.
34. Хусаинов К.Ш. Звукообразовательность в казахском языке. – Алматы: 1988.
35. Хусаинов К.Ш., Жубанова М.Х. Проблемы фоносемантической деривации. – Алматы: Гылым, 1998.- 156 с.

36. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. – Фрунзе: Илим, 1985.- 509 б.
37. Ярцева В.К. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энцикл., 1990.- 685 с.
38. Ястремский С.В. Грамматика якутского языка. –Иркутск: Изд. 1-е, 1900, Изд. 2-е, 1938.
39. Қўнгулов Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. -Тошкент: Фан, 1969.- 154 б.
40. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: 1974.- 308 б.
41. Ҳозирги ўзбек адабий тили / Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А. ва б.–Тошкент: Ўқувчи, 1980.-448 б.

Мазмуну

Киришүү.....	3
Биринчи глава	
1-§. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги видеомимемалардын идеофонетикалык өзгөчөлүктөрү.....	6
Экинчи глава	
2-§ Сезим имитативдердин кыргыз жана өзбек тилдеринде берилиши.....	66
Корутунду.....	83
Пайдаланылган адабияттар.....	88

Н. О. Турганбаев

**Кыргыз жана өзбек тилдериндеги имитативдердин
фоносемантикасы**

Төрүүгө берилди 20.02.2008-ж. Басууга 16. 07. 2012-ж.
Кагаздын форматы 84x60.^{1/16}, 5,5 б.т. Буйрутма №42. Нускасы 100.
Ош шаары, Курманжан-Датка көчөсү 236.
